

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Філологічний факультет
Кафедра сучасної української мови

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
З НЕВЕРБАЛЬНИМИ КОМПОНЕНТАМИ ТА ЛІНГВОДИДАКТИКА**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

здобувачка другого рівня вищої
освіти, 601 групи
спеціальності 014 Середня освіта
ОП «Українська мова та література»
Вікованюк Анна-Діана Федорівна
Науковий керівник: кандидат
філологічних наук, асистент
Струк І. М.

Рецензент: доктор філологічних
наук, професор Руснак Н. О.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 6 від 21 листопада 2023 р.
Завідувач кафедри _____ Світлана ШАБАТ-САВКА

Чернівці – 2023

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	3
ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ I. Теоретичні засади дослідження невербальних засобів комунікації у фразеологічній системі мови.....	16
1.1. Основні підходи до розуміння невербальних засобів комунікації	16
1.2. Лінгвістичний статус фразеологізмів з невербальними компонентами в мовознавстві.....	20
Висновки до розділу 1.....	26
РОЗДІЛ II. Комунікативні та структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з невербальними компонентами.....	27
2.1. Фразеологізми з кінесичними компонентами.....	28
2.1.1. Фразеологізми з мімічними невербальними компонентами.....	29
2.1.2. Фразеологізми з невербальними компонентами на позначення візуальних характеристик людини.....	42
2.1.3. Фразеологізми з тактильними невербальними складниками.....	52
2.1.4. Пантомімічні фразеологічні сполуки.....	59
2.2. Фразеологізми з просодичними компонентами.....	66
Висновки до розділу 2.....	70
РОЗДІЛ III. Лінгводидактичні засади вивчення фразеологізмів у закладах загальної середньої освіти.....	71
3.1 Вивчення фразеологізмів в умовах Нової української школи.....	71
3.2 Вивчення фразеологізмів в старших класах закладів загальної середньої освіти.....	77
Висновки до розділу 3.....	85
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	91
СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	98

АНОТАЦІЯ

Вікованюк Анна-Діана Федорівна. Концептуальні аспекти вивчення фразеологізмів з невербальними компонентами та лінгводидактика: кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 014 Середня освіта. – На правах рукопису. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Міністерство освіти і науки України. Чернівці. 2023.

У науковому дослідженні проаналізовано фразеологізми з невербальними компонентами, що є специфічними мовними знаками, які переводять невербальний код у вербальний та є периферійними в загальній фразеологічній системі української мови. Стійкі сполуки на позначення невербальної поведінки становлять розгалужену групу фразеологічної системи української мови, для якої характерна багатоваріантність та складність семантичних процесів.

З урахування основних характеристик фразеологізмів з невербальними компонентами виділено їх основні типи: 1) фразеологізми з кінесичними компонентами; 2) фразеологізми з просодичними складниками. У межах першого типу проаналізовано фразеологізми з мімічними, візуальними, тактильними та пантомімічними невербальними елементами. У стійких сполуках з кінесичними компонентами план вираження представлений різними комунікативно значущими рухами. У складі таких фразеологічних одиниць наявні соматичні компоненти (голова, шия, обличчя, рот, очі, ніс, вуха, рука, палець, нога), які вербалізують рухову активність мовця та омовлюють його комунікативно значущі дії в просторі (динаміка руху, розміщення тіла).

Другий тип репрезентовано фразеологізмами з просодичними компонентами, семантика яких пов'язана з усіма особливостями голосового

апарату мовця (тембром голосу, мелодикою мовлення, зміною висоти голосу), енергетичними характеристиками (силою звучання та її зміною).

У лінгводидактичному аспекті висвітлено вивчення фразеологізмів у закладах загальної середньої освіти: проаналізовано чинні навчальні програми з української мови, запропоновано методичні рекомендації та ефективну систему вправ і завдань із залученням фразеологізмів з невербальними компонентами для учнів 6 та 10 класів.

Ключові слова: невербальна комунікація, фразеологізми з невербальними компонентами, кінесичні фразеологізми, просодичні фразеологічні одиниці, соматизм, лінгводидактика, Нова українська школа, заклади загальної середньої освіти.

ABSTRACT

Vikovaniuk Anna-Diana Fedorivna. Conceptual aspects of the study of phraseological units with non-verbal components and linguodidactics: qualification work for the second (master) level of higher education in the specialty 014 Secondary education. – As a manuscript. – Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich. Ministry of Education and Science of Ukraine. Chernivtsi. 2023.

Phraseological units with non-verbal components, which are specific linguistic signs that transform the non-verbal code into a verbal one and are peripheral in the general phraseological system of the Ukrainian language are analyzed in the scientific research. Stable compounds denoting non-verbal behavior constitute a branched group of the phraseological system of the Ukrainian language, which is characterized by multivariate and complex semantic processes.

Taking into account the main characteristics of phraseological units with non-verbal components, their main types are distinguished: 1) phraseological units with kinesic components; 2) phraseological units with prosodic components. Within the first type, phraseological units with mimics were analyzed, visuals, tactual, pantomimic non-verbal elements. In stable compounds with kinetic components, the expression plan is represented by various communicatively significant movements. Such phraseological units include somatic components (head, neck, face, mouth, eyes, nose, ears, hand, finger, foot), which verbalize the motor activity of the speaker and explain his communicatively significant actions in space (dynamics of movement, body placement) .

The second type is represented by phraseological units with prosodic components, the semantics of which is related to all the features of the speaker's vocal apparatus (voice timbre, speech melody, change in voice pitch), energy characteristics (power of sound and its change).

In the linguistic didactic aspect, the study of idioms in institutions of general secondary education is highlighted: current curricula for the Ukrainian language are analyzed, methodical recommendations and an effective system of exercises and tasks involving idioms with non-verbal components for students of the 6th and 10th grades are proposed.

Key words: non-verbal communication, idioms with non-verbal components, kinesic idioms, prosodic phraseological units, somatism, linguistic didactics, New Ukrainian school, institutions of general secondary education.

STRESZCZENIE

Anna-Diana Vikovaniuk. Aspekty konceptualne badania frazeologizmów ze składnikami niewerbalnymi a lingwodydaktyka: praca kwalifikacyjna na uzyskanie drugiego (magisterskiego) stopnia wykształcenia wyższego na kierunku 014 Wykształcenie średnie. – Na prawach rękopisu. – Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy imienia Jurija Fedkowicza. Ministerstwo Oświaty i Nauki Ukrainy. Czerniowce. 2023.

W badaniu naukowym została przeprowadzona analiza frazeologizmów zawierających elementy niewerbalne, które są specyficznymi znakami językowymi przekładającymi kod niewerbalny na werbalny oraz mającymi charakter peryferyjny w ogólnym systemie frazeologicznym języka ukraińskiego. Związki trwale oznaczające zachowania niewerbalne stanowią rozgałęzioną grupę systemu frazeologicznego języka ukraińskiego, który charakteryzuje się wielowymiarowymi i złożonymi procesami semantycznymi.

Uwzględniając cechy podstawowe jednostek frazeologicznych ze składnikami niewerbalnymi, wyróżnia się ich rodzaje podstawowe: 1) frazeologizmy ze składnikami kinezycznymi; 2) frazeologizmy ze składnikami prozodycznymi. W granicach pierwszego rodzaju została przeprowadzona analiza frazeologizmów z mimicznymi, wizualnymi, taktylnymi oraz pantonimicznymi składnikami niewerbalnymi. W związkach stabilnych ze składnikami kinezycznymi plan wyrażenia jest prezentowany przez różne ruchy mające znaczenie komunikatywne. W składzie takich jednostek frazeologicznych obecne są składniki somatyczne (głowa, szyja, twarz, usta, oczy, nos, uszy, ręka, palec, noga), które werbalizują aktywność ruchową mówiącego oraz uzasadniają jego komunikatywnie istotne działania w przestrzeni (dynamika ruchu, umiejscowienie ciała).

Drugi rodzaj reprezentują frazeologizmy ze składnikami prozodycznymi, których semantyka jest związana ze wszystkimi cechami aparatu głosowego

mówiącego (barwa głosu, melodia mówienia, zmiana wysokości głosu), cechami energetycznymi (moc brzmienia oraz jej zmiana).

W aspekcie lingwodydaktycznym przeprowadzono badania frazeologizmów w placówkach ogólnokształcących szkolnictwa średniego: przeanalizowano aktualne programy nauczania języka ukraińskiego, zaoferowano zalecenia metodyczne oraz efektywny system ćwiczeń i zadań z załączeniem frazeologizmów ze składnikami niewerbalnym dla uczniów 6 oraz 10 klasy.

Słowa kluczowe: komunikacja niewerbalna, frazeologizmy ze składnikami niewerbalnymi, frazeologizmy kinezyczne, prozodyczne jednostki frazeologiczne, somatyzm, lingwodydaktyka, Nowa Ukraińska Szkoła, placówki ogólnokształcące szkolnictwa średniego.

Вступ

На сучасному етапі розвитку мовознавства активно розвивається фразеологічна наука, яка збагачує свої теоретичні ресурси та примножує практичні напрацювання. Структурно-семантичний аспект досліджень вимагає нових підходів до розуміння компонентного складу фразеологізмів, їх функціонування, прагматичних та етнокультурних аспектів, що пов'язано зі свідомістю народу, особливостями національного характеру, ментальністю. У XXI столітті фразеологічна наука може дати відповідь на різні питання, що пов'язані з процесом міжособистісного спілкування, з окремими фактами дійсності, з духовними витоками етносу тощо.

Антропоцентричний підхід до вивчення лінгвістичних явищ, особливості життя людини, її уподобання, звички, поведінка, емоційний стан вимагають зосередження уваги на характеристиках номінативних процесів, сприяють виявленню загального, спільного та неповторного в етнокультурному мовному просторі. Усе це передбачає розгляд власне мовознавчих проблем у взаємодії з психолінгвістикою, лінгвокультурологією етнопсихологією (А. Вежбицька, В. Жайворонок, О. Селіванова). Не залишаються поза увагою і пріоритетні напрями пізнання, що пов'язані з мовною та мовленнєвою специфікою комунікативної поведінки мовців. Вивчення останнього аспекту є неможливим без всебічного аналізу невербальної комунікації, що є важливим складником взаємодії між представниками того самого лінгвоколективу.

В українському мовознавстві активне вивчення невербальної комунікації припадає на середину та останні десятиліття XX століття. Актуалізацію проблематики невербальної комунікації ще в середині XX сторіччя розпочав Л. Булаховський. На сьогодні заслуговують на увагу наукові розвідки таких мовознавців, як: А. Барташева [1], С. Голощук [6], Г. Демиденко [9], Н. Максим'юк [22], Т. Осіпова [26], О. Осовська [27], І. Попік [31], І. Пуцята

[32], Л. Солощук [39], О. Стародубцева [41], І. Струк [44], О. Тесля [49], О. Янова [55.] та ін.

Зацікавленість процесом взаєморозуміння людей, їх національного самоусвідомлення, лінгвоментальних характеристик посилює актуальність дослідження мовної репрезентації невербальної поведінки, без чого неможливе адекватне розуміння значення та місця невербальних засобів у комунікативному процесі. У наукових дослідженнях Ф. Бацевича [2]; окреслено специфіку невербальних засобів як складника міжособистісної комунікації; Л. Солощук [39], І. Струк [44] досліджували взаємодії вербальних і невербальних засобів комунікації; у наукових розвідках О. Мартинової [23], І. Струк, А.-Д. Вікованюк [42], описано невербальні форми відображення емоцій.

Окремим аспектом паралінгвістики є вивчення фразеологічних одиниць на позначення невербальних дій у працях українських та зарубіжних мовознавців: Т. Осіпова [26], О. Лозинська [20] – у фразеологізмах польської мови; А. Рачковська [33], А. Станкевич [40] – у стійких сполуках білоруської мови; Л. Петровська [30] – у фразеології болгарської мови; О. Харчук [53] – у фразеологічних одиницях німецької мови.

На актуальності вивчення невербальної фразеології наголошують і сучасні українські мовознавці: Г. Демидено [9], І. Колеснікова [15], О. Левченко [19], А. Павлова [28], Л. Самойлович [35].

Отже, **актуальність наукового дослідження** зумовлена потребою окреслити основні аспекти вивчення фразеологізмів з невербальними компонентами в сучасній українській мові. Урахування комунікативних, структурно-семантичних та національно-мовних особливостей стійких невербальних висловів уможливить виявлення специфічних рис української невербальної традиції, що дозволить представити етноспецифічну невербальну систему української мови.

Мета нашої роботи – проаналізувати комунікативні та структурно-семантичні особливості фразеологізмів з невербальними компонентами в

сучасній українській мові, а також репрезентувати лінгводидактичні засади вивчення фразеологізмів в закладах загальної середньої освіти.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **завдань**:

- сформулювати теоретичні засади дослідження невербальних засобів комунікації у фразеологічній системі української мови;
- з'ясувати лінгвістичний статус фразеологізмів з невербальними компонентами в мовознавстві;
- схарактеризувати комунікативні та структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з невербальними компонентами (кінесичними та просодичними);
- окреслити лінгводидактичні аспекти вивчення фразеологізмів в закладах загальної середньої освіти;
- виявити специфіку вивчення фразеологізмів в Новій українській школі та в старших класах закладів загальної середньої освіти;
- розробити ефективну систему вправ і завдань для учнів закладів загальної середньої освіти із залученням фразеологічних одиниць на позначення невербальної поведінки.

Об'єкт дослідження – тексти засобів масової інформації та творів українських письменників, що ілюструють фразеологізми з невербальними компонентами.

Предмет дослідження – фразеологічні одиниці з невербальними компонентами з погляду їх комунікативних, структурно-семантичних та лінгводидактичних параметрів.

Джерельною базою дослідження стала картотека, укладена з фрагментів текстів художніх творів українських письменників та публікацій засобів масової інформації, що ілюструє фразеологізми з невербальними компонентами, значення яких пояснено з опертям на «Словник фразеологізмів української мови».

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення завдань використано такі методи й прийоми мовознавчого аналізу: *системно-функціональний аналіз* – для дослідження засобів омовлення фразеологізмів з невербальними компонентами; *метод дискурсивного аналізу* – для опису комунікативних ситуацій, у яких використані фразеологічні одиниці з невербальними компонентами, з урахуванням функціональних, психологічних, соціальних аспектів; *контекстуально-інтерпретаційний метод* – для з'ясування значення стійких висловів; *метод стилістичного аналізу* – для виявлення у складі невербальних фразеологізмів компонентів, що вказують на експресивність мовців; *структурний метод* – для класифікації фразеологізмів з невербальними елементами; *емпіричний* – для розробки ефективної системи вправ та завдань під час вивчення фразеології в закладах загальної середньої освіти.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у кваліфікаційній роботі репрезентовано авторський підхід до вивчення фразеологізмів на позначення невербальних засобів; уперше на матеріалі текстів засобів масової інформації та художніх творів цілісно та багатоаспектно проаналізовано невербальні фразеологізми, виокремлено основні різновиди фразеологічних одиниць за структурно-семантичними особливостями. З оперттям на наукові праці українських мовознавців визначено місце стійких мовних одиниць на позначення невербальної поведінки в загальній фразеологічній системі та звернено увагу на їх культурну специфіку.

Теоретичне значення кваліфікаційної роботи полягає в розширенні теорії фразеологічної науки загалом та лінгвокультурної інформації, що впливає на культуру мови, експресивність мовлення, національну самоідентифікацію та самопізнання. Матеріали третього розділу наукового дослідження можуть бути залучені до лінгводидактичних розробок для закладів загальної середньої освіти.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали наукової роботи можна використати під час викладання курсів з фразеології та теорії комунікативної лінгвістики, у спецкурсах з невербальної семіотики, у наукових дослідженнях студентів. Окрім того, розроблена система вправ та завдань, а також методичні рекомендації, запропоновані в науковому дослідженні, зможуть використати учителі-словесники в закладах загальної середньої освіти під час вивчення фразеологічної системи української мови.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження репрезентовано в доповідях на **5** наукових конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Молодіжна наука заради миру та розвитку» (9–11 листопада 2022 року, м. Чернівці); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини» (м. Чернівці, 17–18 березня 2022 р.); «Студентська наукова конференція Чернівецького національного університету» (м. Чернівці, 20–21 квітня 2021 р.); «Студентська наукова конференція Чернівецького національного університету» (м. Чернівці, 5–8 квітня 2022 р.); «Студентська наукова конференція Чернівецького національного університету» (м. Чернівці, 25–27 квітня 2023 р.).

Публікації. Проблематику та основні положення кваліфікаційної роботи викладено в **6** публікаціях:

1. Струк І., Вікованюк А.-Д. Невербальні засоби комунікації як вияв негативного емоційного стану мовця в художньому тексті. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (20–21 квітня 2021 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. С. 47–48.

2. Струк І., Вікованюк А.-Д. Невербальні засоби впливу телеведучих на аудиторію (на матеріалі українських каналів). *Матеріали студентської*

наукової конференції Чернівецького національного університету (5–8 квітня 2022 року). Філологічний факультет. Чернівці: Черн. нац. ун-т, 2022. С. 39–40.

3. Струк І., Вікованюк А.-Д. Комунікативні параметри фразеологізмів з невербальними компонентами в українській мові. *Молодіжна наука заради миру та розвитку*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (9-11 листопада 2022 року, м. Чернівці). Чернівці: Чернівец. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 167–170.

4. Струк І., Вікованюк А.-Д. Лінгвалізація невербальних засобів комунікації на позначення емоційного стану мовця (на матеріалі художніх текстів сучасних українських письменників). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. Спільний українсько-румунський науковий журнал. Серія «Філологічні науки» / Current issues of Social studies and History of Medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal. Series «Philological sciences» / Редколегія: А. Мойсей, Ш. Пуріч. Чернівці–Сучава: БДМУ. 2022. № 1 (33). С. 98–101. ISSN: 2411-6181(on-line); ISSN: 2311-9896 (print). DOI 10.24061/2411-6181.1.2022.331

5. Струк І., Вікованюк А.-Д. Невербальні засоби на позначення емоційного стану мовця в художніх текстах сучасних українських письменників. *Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини*: збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 17–18 березня 2022 р.). Буковинський державний медичний університет. Чернівці, 2022. С. 160–162. ISBN 978-966-697-984-4.

6. Струк І., Вікованюк А.-Д. Фразеологізми з невербальними компонентами як засоби вираження негативного емоційного стану мовця. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (25-27 квітня 2023 року). Філологічний факультет. Чернівці: Черн. нац. ун-т, 2023. С. 43–44.

Структура наукового дослідження. Кваліфікаційну роботу складають вступ, три розділи (І. *Теоретичні засади дослідження невербальних засобів*

комунікації у фразеологічній системі мови; II. Комунікативні та структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з невербальними компонентами; III. Лінгводидактичні засади вивчення фразеологізмів у закладах загальної середньої освіти), висновки, список використаної літератури (65 позицій) та перелік умовних позначень. Загальний обсяг роботи – 98 сторінок.

Розділ І.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

1.1. Основні підходи до розуміння невербальних засобів комунікації

Взаємодія між учасниками комунікації здебільшого відбувається через сприймання та розуміння один одного за допомогою вербальних засобів. Наукові розвідки засвідчують, що вербальну комунікацію репрезентують мовленнєві засоби як в усній, так і писемній формах. Вербальна комунікація (від лат. *verbalis* – словесний) є цілеспрямованим словесним відтворенням певного повідомлення. Мовний бік комунікації відзначає ієрархічна структура (від фонему до тексту та інтертексту), що втілена в «різних стилістичних різновидах (розмовна й літературна мова, діалекти й соціолекти, різні стилі та жанри)» [5]. Вербальна комунікація полягає у використанні мовцями звукової та письмової мови, за допомогою якої щонайповніше реалізується семантичний бік інформації, її зміст. Успішність та ефективність мовного впливу значною мірою залежить від змістовності повідомлення, багатства мовних засобів, культури та виразності мови. Мовлення (мова) є універсальним засобом реалізації процесу спілкування. Через мову відбувається кодування і декодування повідомлення: комунікант (адресат) у процесі говоріння кодує, а комунікат (адресант) під час слухання декодує інформацію. Адекватне сприймання повідомлення є маркером гармонійного діалогічного акту.

В умовах вербальної комунікації набуває актуальності дослідження специфіки лінгвалізації невербальної поведінки, що з прагматичного боку є емоційно інформативним та важливим компонентом процесу спілкування. Діапазон невербальних засобів широкий: жести, міміка, рухи, звукові особливості, що супроводжують мовлення, беруть участь у передаванні інформації. Невербальні засоби у взаємодії з вербальними сприяють

адекватному взаєморозумінню учасників комунікації. Вербальне спілкування побудоване на словесних знаках та символах, які репрезентовані в усному та писемному мовленні. Мовні засоби комунікації відіграють основну роль у процесі міжособистісного спілкування, у встановленні контактів і взаєморозумінні між учасниками комунікативної ситуації. Однак, не менш важливу функцію виконує невербальна комунікація. На думку Ф. Бацевича, «невербальні засоби спілкування – елементи комунікативного коду, які мають немовну (але знакову) природу і разом із засобами мовного коду служать для створення, передавання і сприйняття повідомлень» [2, с. 59]. Н. Якименко зазначає, що «уміння читати несловесну мову – важлива умова взаєморозуміння» [54, с. 42–44]. Це засвідчує важливість невербальних засобів спілкування в процесі діалогічного мовлення, оскільки вони допомагають більш точно передати думку мовця, описати його емоційний стан, самопочуття, настроїв та можуть передавати інформацію без словесних засобів.

Термін «невербальна комунікація (*nonverbal communication*)» уперше був введений у психотерапії [65], у самостійний напрям виокремився в 50-х роках ХХ ст. [57, с. 27]. Деякі науковці [63] розділяють поняття «невербальна поведінка» і «невербальна комунікація» та визначають невербальну комунікацію як «процес, що складається з випадково кодованих, інтенціональних і символічних дій» [63]. Дехто з мовознавців [58; 59; 60] вважає, що невербальне спілкування обмежене типами поведінки, які «використовуються регулярно серед членів певного соціуму, зазвичай розуміються як інтенціональні, мають інтерпретації, які легко впізнати» [58, с. 355].

Невербальні засоби спілкування обслуговують вербальні, однак є не лише допоміжними засобами комунікації, але й виконують роль актуалізаторів загального змісту повідомлення, тому за своєю інформативністю є такими самими важливими, як і мовні знаки, є засобами експресивності та економії мовних зусиль.

Науку, яка вивчає невербальні засоби комунікації, називають невербальною семіотикою, яка охоплює 1) паралінгвістику (вивчає додаткові до мовлення звукові коди, які входять до процесу комунікації і можуть передавати певну інформацію); 2) кінесіку (репрезентує жести та жестові дії); 3) окулесіку (описує візуальні характеристики під час комунікації); 4) гаптику (відтворює мову торкань під час тактильної комунікації); 5) проксеміку (враховує структурні та функційні особливості простору в процесі комунікації).

Т. Ковалевська пропонує розрізняти «невербаліку як загальносеміотичну комунікативну сферу, що властива індивідуально-колективним репрезентаціям, а також паравербаліку (міміка, жест, поза) і парафонічні показники (тембр, тон, інтонація та ін.), які характеризують субстратне забарвлення мовлення» [13, с. 89].

Л. Славова до невербальних складників комунікативного процесу відносить «кінетику (жести, міміка, поза), проксеміку (відстань між комунікантами), фонацію (сила голосу, тембр, дикція)» [38, с. 77–80].

На думку Ф. Бацевича, до невербальних компонентів потрібно зараховувати: «акустичну, оптичну, тактильно-кінестезичну (пов'язану з тілесними відчуттями), ольфакторну (пов'язану із запахами) і темпоральну (пов'язану з часом) інформації у спілкуванні» [2, с. 79].

Ураховуючи основні характеристики невербальних засобів (рух, простір, час) і особливості їх відображення та сприйняття (зорова та акустична), Л. Солощук виділяє такі групи невербальних компонентів: «кінесичні комунікативні компоненти, проксемічні комунікативні компоненти та просодичні комунікативні компоненти» [39].

У процесі дослідження взаємодії невербальних та вербальних складників ситуації комунікативного домінування в англомовному дискурсі Г. Барташева серед комунікативно значущих невербальних засобів розглядає «просодичні, кінесичні та проксемічні компоненти» [1, с. 9].

У науці функціонує ще одне поняття, що деякою мірою дотичне до невербальної комунікації – «паралінгвістика». Точно не відомо, коли і ким

було запроваджено цей термін. М. Кей вважає, що цей термін у 1954 р. ввів Уелмерс. Дж. Трейджер стверджує, що поняття «паралінгвістика» вперше використав А. Уїлл, однак про парамовні явища вже давно говорили фонетисти.

На думку О. Селіванової, «паравербальні засоби комунікації є супровідними для вербального мовлення знаковими засобами, що відіграють значну роль у процесі спілкування, зокрема, реалізують протишумову програму мовлення, доповнюють й уточнюють його, надають емотивності й експресивності тощо» [37, с. 622].

Невербальні засоби можуть передавати велику кількість інформації. Насамперед, це відомості про комуніканта, що допомагає зрозуміти його характер, емоційний стан у момент спілкування, його комунікативну компетентність та соціальний статус. Також за допомогою невербальних засобів можна дізнатися про ставлення учасників комунікації один до одного, їхні близькі чи віддаленні стосунки тощо. Окрім того, невербальні знаки інформують і про ставлення комунікантів до самої ситуації: чи комфортно вони себе почувають під час спілкування, чи цікавий їм співрозмовник.

Невербальні засоби спілкування є важливими компонентами комунікативних процесів поряд із вербальною інформацією або автономно від неї (можуть супроводжувати словесну дію або повністю замінювати її). У кожному випадку невербальні засоби є закодованою інформацією, яку мовець намагається інтерпретувати або підсвідомо виявляє в процесі спілкування. Невербальні компоненти можуть мати й певні переваги перед словесними засобами, оскільки передають найтонші відтінки висловлення, та емоції мовця.

1.2. Лінгвістичний статус фразеологізмів з невербальними компонентами у мовознавстві.

На сучасному етапі розвитку науки особливого значення набуває залучення невербальних засобів до кола лінгвістичних та лінгвокультурологічних досліджень, оскільки сприяє вдосконаленню мовленнєвої діяльності людини та допомагає визначити специфіку особливих мовних одиниць, що поєднують у своїй семантиці невербальні й вербальні коди. У процесі вивчення фразеології «постає питання про мовленнєву діяльність окремого етносу, а тому цілком закономірно розглядати семіотику етносу загалом. Невербальний код, який за комунікативним потенціалом може дорівнювати коду вербальному, є провідним серед інших семіотичних кодів» [9, с. 32].

У процесі комунікації кожний народ послуговується своїм мовними засобами для передачі певної інформації, свого ставлення до відповідних подій чи явищ, до свого співрозмовника, для вираження свого емоційного та психічного стану, для відображення свого світогляду.

Проблема відображення вербальними засобами невербальної інформації поставала неодноразово, однак розглядали її здебільшого фрагментарно.

Фразеологізми є результатом складних мовних процесів, наслідком образної вторинної номінації реалій дійсності та ситуацій. Ускладненість семантичної будови фразеологізмів з невербальними складниками «нібито розкриває завісу до світу підсвідомого, маніфестує особливості метафоричного осмислення буття народу, традицій, вірувань з урахуванням психоповедінкових архетипів, стереотипів поведінки і може тлумачитися як один із засобів формування національно-культурної, психічно зумовленої картини світу» [9, с. 34].

Фразеологізми з невербальними компонентами відрізняються від усіх інших своєю знаковою природою, тобто співвідношенням змісту стійкого вислову зі змістом його компонентів. Семантична структура фразеологізмів, які називають різні жести, може передбачати два компоненти: вільне значення словосполучення з описом жесту і фразеологічне значення стійкого вислову, де представлене символічне значення жесту.

Описуючи невербальну поведінку, такі фразеологізми відображають особливості жестової комунікації, його обов'язкові компоненти (суб'єкт – виконавець, спосіб використання певного жесту) та факультативні (специфіка жесту, причина використання, об'єкт, функція щодо словесного повідомлення). Найбільшу зацікавленість викликає омовлення жестів фразеологізмами, значення яких часто втрачає зв'язок із первинною мотивованістю, однак зберігає при цьому описовий характер невербальних компонентів. Такі одиниці називають *жестовими фразеологізмами, соматичними виразами, моторно-кінетичними зворотами*. Неоднозначність трактування таких мовних одиниць пов'язана зі складним характером відображення невербальних знаків спілкування у вербальній комунікації. Вони здебільшого репрезентують складники несловесної поведінки, що можна пояснити своєрідністю кінесичної одиниці, яка є фразеологізованим, усталеним явищем невербальної комунікації й мовного фразеологізму.

В основі мотивованості фразеологізмів з невербальними компонентами перебуває опис жесту, з одного боку, та відображення реакцій внутрішніх органів та частин тіла на мовні та позамовні чинники, з іншого. Фразеологізми з невербальними складниками здебільшого мають омонімічні відповідники серед вільних сполучень, які описують невербальну поведінку, але, на відміну від них, такі одиниці здебільшого вказують на емоції. Значення таких фразеологізмів ускладнюється: «у ньому поєднується сумарна семантика компонентів фразеологічної одиниці з її прагматикою. Така їхня

особливість дає змогу функціонувати як символічним одиницям з переносним значенням без супроводу відповідними кінемами» [16, с. 144–145].

Зацікавлення фразеологічною номінацією невербальних явищ сприяло появі важливих наукових розвідок, дисертацій і статей, які деякою мірою витлумачують специфіку фразеологічних одиниць з невербальними компонентами.

Дослідники, об'єднані спільною лінгвістичною проблематикою, залучають до кола своїх наукових розвідок різну кількість фразем, ураховуючи окремі факти невербальної взаємодії мовців. Однак вагомим здобутком є обґрунтування теоретичних засад дослідження, зокрема опис природи фразеологізмів із невербальним компонентом.

На думку Л. Петровської, важливою рисою стійких висловів у болгарській фразеологічній системі є те, що «невербальні номінації наділені специфікою, яка виявляється в особливому співвідношенні між буквальним значенням компонентів фразеологічних одиниць та їх цілісним значенням» [30, с. 27]. Як вважає дослідниця, «при вербальному означенні невербальних знаків (і кінем зокрема) стійкими словосполученнями спостерігаються дві площини лексичного значення, умовно названі площинами поверхневого та глибинного значення. У площині поверхневого значення наявне позначення кінеми як власне фізичної дії, у площині глибинного – значення, властиве кінемі як знаку» [30, с. 27]. Предметом наукових зацікавлень вченої стали лексико-семантичні особливості та національно-культурна специфіка фразеологізмів з невербальним компонентом в болгарській мові. Фразеологічні одиниці, які пов'язані з невербальними засобами комунікації, формують різні фразеосемантичні поля, виокремлення яких залежить від основної стереотипної ознаки несловесних одиниць. Ураховуючи різні класифікації таких засобів спілкування, Л. Петровська, пропонує номінувати фраземи на позначення невербальної поведінки мовця «кінематичними фразеологізмами» [30, с. 28] та розподіляє їх за двома групами:

«1) фразеологічні одиниці, пов'язані з етикетними кінемами; 2) фразеологічні одиниці, пов'язані з загальнокомунікативними кінемами» [30]. Інші фразеологізми дослідниця описує «через мовну концептуалізацію емоцій, фізіономічні вирази, у яких відображена візуалізація емоційних станів, характерні риси людини, міжособистісні стосунки» [30].

Питання про фразеологізацію невербальної комунікації порушені в низці робіт українських мовознавців. Зокрема Г. Демиденко досліджує «паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі» [9]. «На основі лінгвокультурологічних напрацювань, з урахуванням наукового доробку в царині етнофразеології, етнопсихології, лінгвістики емоцій, із залученням лінгвістичних механізмів» [9] дослідниця доводить культурну детермінованість українських паралінгвальних фразеологічних одиниць на східнослов'янському мовному тлі.

Л. В. Самойлович звертає увагу на відображення кінетичних засобів невербального спілкування в українських фразеологізмах та виділяє фраземи, які є «семантичними дериватами жестових рухів, мімічних рухів чи положення тіла» [35, с. 172].

Лозинська О. Г. розглядає «особливості вираження емоції страху польськими та українськими фразеологічними одиницями, прототипом яких є жест» [21]. Авторка звертає увагу на спільні та відмінні засоби вираження емоції страху вербальними та невербальними засобами комунікації польської і української мов, а також виокремлює національно марковані фразеологізми, які характерні носіям тільки української або польської мови.

Результати зіставного дослідження фразеологізмів «зі значенням невербальних засобів спілкування у польській та українській мовах» відображено в статті С. Козловського [14].

Об'єктом дослідження Л. Петровської стали семантичні характеристики та структура фразеологічних одиниць «української, хорватської і польської

мов із соматичним компонентом, які вербалізують концепт «смерть», та їх значення в національно-мовній картині світу» [29].

Специфіку вербалізації і функціонування жестових фразеологізмів відображено в статті О. Левченко, яка наголошує на значущості відмежування жестів від інших рухів, на основі чого дослідниця розподіляє фразеологізми за такими групами: «1) фраземи на позначення реально виконаної дії, яка в межах невербального коду є знаком відповідної інформації; 2) сталі звороти, що виникли на основі описової назви самостійно вживаного жесту без супровідної дії, жесту, тобто відбувається заміщення жесту його номінацією» [18, с. 57]. Така позиція авторки підштовхує до роздумів щодо природи жестових фразеологічних утворень.

На особливостях фразеологізмів з кінематичним складником у сучасній німецькій мові зосереджує увагу О. Харчук, яка характеризує комунікативну важливість невербальних засобів та їх взаємодію з вербальними знаками; визначає значення кінесичного складника «як тематичного індикатора і його роль у формуванні фразеологічного значення» [53, с. 7]. Фразеологізми з кінематичним компонентом є номінативними одиницями, які виконують функцію називання для омовлення кінем. У науковій розвідці представлено групи фразеологічних одиниць на позначення «дейктичних, описових, символічних, підсилювальних, лайливих (інвективних) жестів, їх особливості у плані вторинної номінації та парадигматичних відношень» [53].

На позначення фразеологізмів з невербальними компонентами А. Павлова використовує термін «паралінгвальні фразеологізми» [28, с. 97]. Дослідниця вважає, що такі фразеологічні одиниці є «відображенням національно-культурної специфіки того чи того мовного колективу і служать для передачі невербальних компонентів комунікації, якими зазвичай послуговуються представники цього колективу» [28, с. 97]. У науковій роботі авторка пропонує виокремити фразеологізми з паралінгвальним компонентом за трьома типами: «мімічні (мімічні дії, реакції, погляд, вираз

очей), кінетичні (жести, рухи тіла, пози, пантоміміка) та фонаційні (сила голосу, інтонація, тон)» [28, с. 98–99]. Специфіка вивчення мовного матеріалу полягає у витлумаченні невербального складника фразеологічних одиниць, «у яких зафіксовано мовний досвід народу, стереотипність його мислення, відображено емоційно-вольову сферу життя, вірування, загалом закодовані етнопсихологічні особливості психіки. Тому паралінгвальні сталі вислови не лише доповнюють зміст вербальної інформації, а ще є джерелом інформації щодо носія мови, його соціальної, національної та інших характеристик» [28, с. 98].

У такому аспекті є перспективним вивчення національно-мовної специфіки фразеологізмів, «які утворено на зразок певної мовнофіксованої моделі світовідчуття, де значення (пряме чи переносне) стійкого вислову постає як відображення цілої, окремої ситуації спілкування. Тоді фразема, незважаючи на лаконізм та економію мовного матеріалу у своїй структурі, подає відомості про носія мови, його соціальну, національну характеристику, розкриває психоемоційну сферу його життя, акумулює історичний досвід і культурні надбання попередніх поколінь тощо» [9, с. 42].

Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом розглядали у своїх працях М. Алексєєнко, О. Андрейченко, А. Архангельська, Л. Дядечко, А. Івченко, Д. Ужченко, В. Ужченко, О. Каракуця, В. Коваль, В. Кононенко, М. Кочерган, Ю. Руснак, О. Селіванова, О. Тищенко.

Проаналізовані наукові праці засвідчують спроби не лише охарактеризувати фразеологізми з невербальними компонентами, але й кваліфікувати їхній статус, а також репрезентувати відповідні класифікації.

Отже, невербальні ознаки людської мови є важливою невід’ємною частиною спілкування. «Незважаючи на самотійний характер мови, її системну організацію, усебічного вивчення мови можна досягти лише завдяки дослідженню всіх особливостей її функціонування, ураховуючи також використання паравербальних і невербальних засобів» [9, с. 42].

Такими постають невербальні фразеологізми, які потребують ретельного вивчення та наукового аналізу.

Висновки до розділу 1

Комунікативні можливості людини виявляються насамперед на вербальному рівні, однак спілкування – це складний процес, важливою ознакою якого є багатоаспектне сприйняття інформації через стосунки мовців. Комунікація – це єдність вербальних і невербальних засобів, оскільки мовлення супроводжують жести, міміка, погляди, пози, інтонація тощо.

Різноаспектний аналіз невербальної сфери знань, зокрема й питань, пов'язаних із лінгвалізацією невербального спілкування мовців, дозволяє витлумачити фразеологізми з невербальними компонентами як стійкі відтворювані сполуки слів, для яких характерна своєрідна структура, що залежить від кінесично-фонаційних складників.

Фразеологізми з невербальними компонентами є цікавими та складними мовними одиницями, які відображають найрізноманітніші сфери життя й діяльності народу. Окрім того, фразеологічні одиниці зберігають та вербалізують уявлення носіїв мови про навколишній світ, репрезентують їх етнокультурний та історичний досвід. Для більшості фразеологізмів з невербальними компонентами характерна двоплановість, вони унаочнюють тісний взаємозв'язок між вербальними й невербальними фрагментами комунікації.

Розділ II.
КОМУНІКАТИВНІ ТА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
З НЕВЕРБАЛЬНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Фразеологія є важливою галуззю лінгвістики, що в останні десятиліття частіше привертає увагу мовознавців, які розширюють проблематику досліджень. Особливе значення науковці приділяють функціонуванню фразеологізмів у живому мовленні, а також пошуку методів їх опису.

Набувають актуальності дослідження прагматичних та культурологічних особливостей фразеологізмів. Мовознавці звертають увагу на культурно-національну специфіку фразеологічних одиниць, описують фразеологічну картину світу, окреслюють основні аспекти вивчення фразем у руслі антропоцентризму.

Фразеологічне багатство української мови відображає культурну пам'ять народу, зберігаючи та відтворюючи відомості про навколишній світ, зокрема й про невербальні засоби спілкування. Ураховуючи взаємодію вербальної і невербальної комунікації, що зреалізована у структурі та значенні фразеологічних одиниць, можна стверджувати, що такі мовні одиниці відбивають комунікативний досвід українського народу.

Фразеологізми з невербальними складниками є специфічними складеними мовними знаками, які трансформують невербальний код у вербальний та є периферійними в загальній фразеологічній системі української мови. Для невербальних фразеологізмів характерні такі ознаки: «1) здебільшого є соматичними висловами із вказівкою на частини тіла людини; 2) репрезентують комунікативно важливі рухи тіла (голови, рук, ніг, тулуба), вказують на реакції м'язів обличчя та візуальні характеристики, відтворюють просодичні особливості мовлення; 3) поєднують пряме (назва кінесичної чи просодичної дії) з переносним значенням (відображення

емоційного стану мовця); 4) здатні утворювати парадигматичні відношення на рівні синонімії, що формується через емоційний складник фразеологічного значення; 5) вирізняються варіативністю компонентного складу, що забезпечується взаємозаміною невербальних знаків, ґрунтованих на рухах різних зон тіла, що тим не менш подають однакову інформацію про учасників взаємодії (наприклад, підняті брови та великі очі вказують на здивування)» [9, с. 45].

З урахування усіх ознак фразеологізмів з невербальними компонентами, виокремлюємо їхні основні типи: 1) фразеологізми з кінесичними компонентами; 2) фразеологізми з просодичними складниками. Окрім того, у межах першої групи розглядаємо фразеологізми з мімічними, візуальними, тактильними та пантомімічними невербальними елементами.

2.1. Фразеологізми з кінесичними компонентами

Кінесика як наука займається вивченням мови тіла та його частин. Термін «кінесика» (від грецького «*kinesis*» – рух) належить американському антропологу Р. Л. Бірдвістеллу, який використав його для позначення жестів та міміки з урахуванням динамічного характеру невербальних компонентів. Результати своїх досліджень учений репрезентував у монографії «Вступ до кінесики: анотована система запису рухів рук і тіла» [56]. Об'єктом кінесики є різноманітні жести, пози та знакові рухи тіла.

Фразеологізми з кінесичними компонентами вважаємо стійкими словосполученнями, «план вираження яких репрезентований різними невербальними засобами маніфестації міжособистісної взаємодії, тобто будь-якими комунікативно значущими рухами» [9, с. 46]. Такі фразеологічні одиниці мають у своєму складі соматичні компоненти (голова, шия, рука, палець, нога, обличчя, рот, очі, ніс, вуха), які омовлюють рухову активність комуніканта та вербалізують комунікативно значущі дії мовця в просторі (розміщення тіла, динаміка руху).

2.1.1. Фразеологізми з мімічними невербальними компонентами

У сучасному словнику лінгвістичних термінів А. Загнітка поняття **міміка** (від грецьк. *mimikos* – наслідувальний) визначено як «виразні рухи м'язів обличчя, одна з форм вияву почуттів людини; один з найважливіших складників кінесики, пов'язаний з різноманітними виразами обличчя, рухами його частин» [11, с. 428]. Міміка є особливим образним мовленням, що передає різноманітні відтінки почуттів та оцінок, ставлення людини до певних подій чи явищ.

Фразеологізми з мімічними компонентами – невербальні стійкі одиниці, які репрезентують особливості кінесичної поведінки мовця, що пов'язана з комунікативними характеристиками обличчя (вираз обличчя, робота м'язів, зміни кольору шкіри тощо).

Для розуміння особливостей фразеологізмів з мімічними компонентами потрібно враховувати характер міміки обличчя загалом і окремих його компонентів, розуміти специфіку мімічних дій у невербальному спілкуванні, оскільки такі дії є найважливішою характеристикою фізичного вигляду людини. Фразеологізми з мімічними компонентами здатні омовлювати соціально й комунікативно значущі, випробувані часом мімічні дії.

Основними функціями фразеологізмів з мімічними невербальними компонентами є такі:

- емотивна (фразеологізми вербалізують симптоматичне вираження внутрішнього стану мовця, його почуттів);
- комунікативна (полягає в передачі адресатові певної інформації та відображення міжособистісної взаємодії);
- регулятивна (полягає у встановленні і підтриманні контакту).

У межах обличчя людини виділяють такі зони: лоб – брови – очі; рот – підборіддя, ніс – щоки, які при змінах та комбінації викликають комплексну міну. Наприклад, у ситуації здивування для мовця характерні підняті брови

та розкритий рот. Однак семантико-культурологічний, невербально-функціональний зміст фразеологізмів омовлює найбільш влучну характеристику: *брови полізли на лоба* [СФУМ, с. 46]: «У водіїв **брови на лоба полізли**: як виглядає новенька «Таврія», знайдена під тоннами пилу в гаражі [Hyser, 12.08.2023]; *роззявити рота* [СФУМ, с. 609]: «Апетити зростають: росія знову **роззявила рота** на кілька областей України – «Незламна країна» [5 канал, 21.07.2022].

Під час аналізу фразеологізмів з невербальними мімічними компонентами варто орієнтуватися на такі особливості мімічного знака в складі сталих висловів: 1) довільність та мимовільність використання знаків; за фізіологічними особливостями – сила, симетрія / асиметрія, комбінації м'язових скорочень, амплітуда, динаміка); 2) фрагментарність (окремі зони: лоб, рот, очі) і загалом; 3) наявність соціальної й соціально-психологічної настанови, базованої на тих психічних чинниках, яким відповідають мімічні знаки.

Фразеологізми з мімічними складниками насамперед диференціюються відповідно до особливостей мімічного знака й компонентного складу самих фразеологізмів.

Міміка обличчя може бути омовлена різнотипними конструкціями. Наприклад, популярний фразеологізм «*кисла міна*» [СФУМ, с. 391], побудований за моделлю *прикметник + іменник*: «Що найважливіше? Щоб продавці та продавчині не дивилися на вас як «на мале пиво», з **кислою міною** держслужбовця, так, ніби ви заважаєте йому, й він лише чекає, коли нарешті заберетеся, коли скінчиться робочий день...» [Майдан, 30.08.2023]. Такий фразеологізм означає «невеселий чи незадоволений вигляд, вираз (обличчя)», що репрезентує метафоричні модифікації невербального складника комунікації, зокрема прикметник *кислий* позначає безрадісний мімічний вияв.

Н. Сукаленко вважає, що «ізолювану позицію в низці смакових вражень займають оцінні асоціації, пов'язані зі словом *кислий*, мімічним рухам сприяла візуально фіксована гримаса незадоволення від кислого» [48, с. 43]. Такого самого переосмислення набуває фразеологізм *мов кислицю з'їв* – «подивитися, глянути скося, неприязно» [СФУМ, с 265]: *«То він скривиться, мов кислицю з'їв, то раптом стає веселий-веселий, от-от вибрикувати почне»* [В. Близнець]. Фразеологізм орієнтує мовця на сприйняття міміки людини через смакові відчуття та вказує на відповідний емоційний стан.

Фразеологізм *з кам'яним лицем* – «дуже серйозно, суворо» [СФУМ, с. 339] лінгвалізує беземоційний вираз обличчя, що нагадує твердий та непорушний камінь, напр.: *«Тиждень потому, у суботу, 24 червня, Путін виступив із відеозверненням і з кам'яним лицем звинуватив ватажка російської приватної військової компанії (ПВК) «Вагнер» Євгена Пригожина у «зраді», щоправда – не назвавши його ім'я»* [Made for minds, 26.06.2023].

Специфіка проаналізованих фразеологізмів з мімічними компонентами полягає в тому, що ці мовні одиниці, маючи різноманітну структуру, називають одну реалію невербальної поведінки людини, що виражена через метафору.

Кінесичні фразеологізми на позначення лицевих жестів репрезентують динамічність виразів обличчя і є найчисленнішу групу фразем з мімічними компонентами. Такі фразеологізми можна розподілити на такі підгрупи: 1) мімічні фразеологізми, які вказують на певну форму рота або положення губ; 2) мімічні фразеологізми, що уточнюють візуально нефіксовану пластику носа, вух; 3) мімічні фразеологізми, які відображають зміни міміки, що зумовлені певними маніпуляціями з зубами.

Перша група кінесичних фразеологізмів представлена такими стійкими сполуками, які відображають мімічні стереотипи поведінки, пов'язані з відповідною конфігурацією рота або положенням губ. Зрозуміло, що такі одиниці групується навколо таких соматизмів *губа* та *рот*: *дуги губи* [СФУМ,

с. 223]; *кусати губи* [СФУМ, с. 321]; *розпустити губи* [СФУМ, с. 613]; *робити з губи (з писку) халяву* [СФУМ, с. 601]; *надувати (надимати) губки* [СФУМ, с. 418]; *вмочити (промочити) губи* [СФУМ, с. 119]; *кривити рот* [СФУМ, с. 313]; *відкривати рот* [СФУМ, с. 102]; *роззявити рота* [СФУМ, с. 609].

Наведені фразеологізми доводять, що значення міміки губ представлено здебільшого двокомпонентними конструкціями, у яких опорний елемент виражений дієсловом. Багато подібних мімічних фразеологізмів розвинули варіантні форми:

– *надувати (надимати) губки* [СФУМ, с. 418]: *«Кордон минувши СБУ, / Влетів спокійненько до зали. / (Якийсь читач надме губу / І скаже: «Тут вже брешеш, малий»!)»* [Ян Таксюр];

– *дути губу (морду)* [СФУМ, с. 223]: *«Хить-хить, човг-човг, знайшов щілину між культурою й профспілками, всунув туди одну ніжку стільця, тоді другу, ворухнув плечем, тоді і вперед-вперед, до самого столу, лікті на стіл, плечі в розворот, морду надув – і вже є»* [П. Загребельний];

– *вмочити (промочити) губи* [СФУМ, с. 119]: *«Кончак трохи помовчав, промочив горло бузою»* [В. Малик].

Іноді у складі фразеологізмів цього типу репрезентовано більше двох компонентів: *робити з губи (з писку) халяву* – «не виконувати своєї обіцянки; обдурювати // перебільшувати» [СФУМ, с. 601]: *Золотницький: Я вишлю їх на пам'ятник Котляревського, бо ти з губи зробив халяву: обіцяв і не вислав* [І. Карпенко-Карий]. Варіантність фразеологізму демонструє стилістичну маркованість.

Вислів *копити (скопити) губу* – «1) пишатися, зазнаватися; 2) ображатися, сердитися» [СФУМ, с. 307] репрезентує мімічну дію – мовець виставляє уперед нижню губу, що виражає несвідомий вираз дитячого обличчя, який характерний під час плачу, незадоволення: *«– Так – на мене! – закопив губу Антончик. – Карафолька онде-о Гриші сказав учора, що то, мабуть, ти апарата вкрав, так йому нічого, а все на мене... Так...»*

[В. Нестайко]. Така невербальна дія притаманна мовцеві, який чекає заспокоєння, хоче, щоб задовольнили його бажаннями.

Емоційне реагування мовця репрезентують мімічні фразеологізми *квасити губи* – «виявляти незадоволення, засмучуватися, плакати від чого-небудь» [СФУМ, с. 289]: «Жінкам да дітям можна **квасить губи**, а не такому гайдуку, як ти» [М. Костомаров]; *розквасити губи* – «розплакатися» [СФУМ, с. 610]: «Він **розквасив губи** і втирає очі кулаками та щиколотками...» (І. Нечуй-Левицький). Значення таких кінесичних одиниць пов'язане із пригніченим станом мовця, його незадоволенням чи плачем, що впливає зі значення лексики *квасити* – «перен. Робити кого-небудь в'ялим, кислим, незадоволеним» [ВТССУМ, с. 532], яке походить від назви напою – *квас* (тобто те, що має кислий смак). Отже, смакові відчуття для називання мімічної експресії представлено через метафору з метою передати фізіологічні асоціації з допомогою мовної семантики.

Із соматизмом *губа* функціонують кінесичні фразеологізми *[аж] губи облизувати* – «бути дуже задоволеним чим-небудь» [СФУМ, с. 452]: «Колишній власник «Приватбанку» нагадав йому пірата, який захопив прибережне місто і **облизує губи** в передчутті майбутнього розграбування і не тільки» [Радіо Свобода, 06.05.2019]; *лизати губи (губки)* – «1) хотіти чого-небудь приємного здебільшого без можливості його дістати чи мати; 2) виявити свої почуття, прихильність» [СФУМ, с. 333]: *Не тоді мені **лижи губи**, як солодкі, тоді мені **лижи губи**, як гіркі* [М. Номис]. Наведені фразеологічні одиниці вказують на переживання того самого стану бажання. Однак перший фразеологізм репрезентує завершену дію і описує задоволення від отриманого, а другий омовлює тільки мрію та прагнення. Семантичні особливості таких одиниць зреалізовані через дієслова *облизувати* та *лизати*. Часто люди облизують губи, коли кажуть неправду або перебувають в нервовому стані. Також такий жест може бути знаком флірту, елементом

інтимної взаємодії, чим, мабуть, і пояснюється друге значення фразеологізму *лизати губи (губки)*.

Обкушування губ часто є ознакою зосереджених роздумів, які так і не допомогли у вирішенні певної проблеми. У такому випадку використовують фразеологізм *кусати губи* – «виявляти почуття досади, заздрощів і т. ін.» [СФУМ, с. 321]: «*Пузир: Восени поїдемо... в земський банк – нехай всі ті, що сміялися з мого кожуха, губи кусають!*» [І. Карпенко-Карий].

До першої групи належать і фразеологізми, що пов'язані з нижньою частиною обличчя і мають у своєму складі лексему *рот* – позначає реалію дійсності, що реалізує основну комунікативну функцію, ґрунтовану на виразності та експресивності. Наприклад:

– *кривити рот* – «ставитися до кого-небудь, до чого-небудь зневажливо, зверхньо» [СФУМ, с. 313]: «*Він гнівався на світ, на пасажирів, кривив рот злостиво й щохвилини...*» [М. Зіновчук];

– *закрити(затуляти, затикати) рот* – «1) замовкати, мовчати; 2) примушувати кого-небудь замовкати, не давати змогу висловлювати свою думку; 3) задобрювати кого-небудь з метою застереження від розголошення якоїсь справи, таємниці» [СФУМ, с. 253]: «*Знову реготнули, та враз стихли, мовби хтось разом усім роти позакривав*» [Р. Іваничук]; «*Хто і навіщо затикає рота Степану Хмарі*» [Цензор. НЕТ, 25.03.2019];

– *роззявляти (розкрити) рот* – «1) розпочинати говорити, висловлювати якесь бажання; 2) починати когось лаяти, кричати на когось; 3) виявляти велике захоплення, зацікавлення чи здивування; 4) виявляти неухважність, бути неквапливим; 5) зазіхати, позіхати на що-небудь»; 6) просити їсти, голодувати»; 7) рватися, зношуватися (про взуття)» [СФУМ, с. 609]: «*Крістіану Роналду роззявив рота, побачивши трюки 11-річного українця Олексія Карася*» [«Волинь», 13.10.2023]; «*Скандальний забудовник роззявив рота на київський Поділ*» [Знай.UA, 10.11.2020].

Зазначені фразеологізми утворені за моделлю «дієслово + іменник». Саме дієслівні компоненти увиразнюють специфіку мімічного знака. Останній фразеологізм є полісемантичним, репрезентує сім значень.

Другу групу репрезентують фразеологізми з мімічними компонентами, що уточнюють візуально нефіксовану пластику носа та вух.

З-поміж таких невербальних фразеологізмів окремий різновид становлять такі, що мають у своєму складі соматизм *ніс*, напр.:

– *крутити носом* – «виражати незадоволення ким-, чим-небудь, відмовлятися від когось, чогось, вередувати» [СФУМ, с. 318]: «*Резервіст Шахтаря крутить носом перед фінансовими умовами Олександрії – клуби вже домовились за рекордну суму*» [«Футбол 24», 08.02.2023];

– *тикати носом* – «1) в гострій формі дорікати когось за що-небудь; 2) звертати увагу, дивитися на що-небудь» [СФУМ, с. 710]: «*Москву треба завжди тикати носом у докази її злочинів*» [Главком, 24.04.2023];

– *піднімати [догори] носа (ніс)* – «гордовито, самовпевнено триматися, ставитися до інших зневажливо» [СФУМ, с. 511]: «*Від таких розмов батька з матір'ю Кирилко... ще дужче носа піднімав*» [Панас Мирний].

У фразеологізмах цього типу фіксуємо варіативні та факультативні елементи:

– *виткнути (висунути, вистромити) носа* – «вийти звідкись або покинути щось // виглянути, визирнути звідки-небудь кудись або з'явитися десь» [СФУМ, с. 88]: «*Афіша для тих, хто не боїться висунути носа на вулицю*» [Укрінформ, 13.10.2023];

– *совати (тикати, пхати) [свого] носа* – «самочинно втручатися куди-небудь (перев. у чужі справи)» [СФУМ, с. 675]: «*У МЗС порадили росії не пхати свого носа в європейську інтеграцію України*» [Укрінформ, 13.10.2023];

– *встромляти (сунути) [свого] носа ([свій] ніс)* – «безцеремонно втручатися в що-небудь, переважно в те, що не стосується когось» [СФУМ, с. 134]: «*І нехай [росія] зрештою займеться вирішенням своїх проблем, а не*

суне свого носа в чужі справи», – сказав він [О. Суханов], відповідаючи на запитання про мову» [Главком, 20.07.2021].

Фактичний матеріал засвідчує, що, на відміну від невербальних фразем, що репрезентують міміку губ, фразеологізми із соматизмом *ніс* є багатокомпонентними, напр.: *повернути носа в той (цей, інший) бік* [СФУМ, с. 523]; *повісити ніс на квінту* [СФУМ, с. 114]; *тримати ніс за вітром* [СФУМ, с. 721] та ін.

Подекуди варіативні форми невербальних фразеологізмів є маркером того, що з метою демонстрації поведінки мовець може відтворювати деякі рухи головою, зокрема: *дерти носа (голову) [вгору]* – «поводити себе пихато, гонористо; чванитися, зазнаватися» [СФУМ, с. 194]. Зв'язок між мімічними жестами та їхнім фразеологічним омовленням зосереджує увагу на «широкій символіці, якою наділений ніс людини: надмірна цікавість до когось, чогось; зарозумілість, обмеженість, усезнайство» [10, с. 398].

Кінесичні кінеми цього типу відрізняються і стилістичними особливостями, напр.: *вернути фізіономію та вернути ніс, вернути пику та вернути рило* [СФУМ, с. 56]; *гнути кирпу (носа, ніс)* [СФУМ, с. 151].

У поданих фразеологізмах фіксуємо лексеми *рило, пика, кирпа*. Пор.: *рило* – «вульг. обличчя людини» [ВТССУМ, с. 1221]. Уживають як лайливу назву людини. *Кирпа* – «короткий, задертий догори ніс» [ВТССУМ, с. 537]. *Пика* – «зневажл. потворне, бридке обличчя // Обличчя людини комусь неприємної, несимпатичної» [ВТССУМ, с. 942]. Використання лайливих слів спричинене негативною емоційністю як результат несхвальної оцінки вчинків мовця.

Окремо розглядаємо фразеологізми з мімічними компонентами на позначення слухового сприйняття інформації, які містять соматичний складник *вуха*. Наприклад:

– *піднімати вуха* – «1) наважуватися, намагатися протидіяти кому-небудь; 2) активізуватися в рості (про рослини)» [СФУМ, с. 511]: «Правильно

Данюша каже: Коли це в мене було, щоб проти голосував хто? А то аж сім! Підняли вуха» [А. Головка];

– *опускати вуха* – «1) впасти у відчай, засмутитися, зневіритися; 2) зів'янути через брак вологи (про рослини) [СФУМ, с. 468]: « – *Погомони це з моїм старим.. Наполохали, смирним став, опустив вуха, як лопух на дощ*» [Я. Стецюк]. Мотивованість мімічного фразеологізма, пов'язана з метафоричним переосмисленням тваринного руху, оскільки тварина, яка перебуває у пригніченому стані, часто опускає голову чи вуха, іноді присідає нижче до землі. Людина не виявляє таку емоцію на фізичному рівні, однак відчуває невдачу щодо задоволення своїх потреб чи досягнення задуманого;

– *розвішувати вуха (уха)* – «1) слухати з непідробною цікавістю, з великим захопленням (хоч розповідь, інформація не варта уваги); 2) виявляти великий інтерес до чогось» [СФУМ, с. 604]: «*Які ж ви наївні, люди, відсидівся [артист] поки війна, тепер їде співати сюди, а ви вуха розвісили*» [Gazeta.ua, 29.06.2023];

– *[і] вухом не вести* – «1) не виконувати наказу, прохання, волі когонебудь; зовсім не слухати; 2) зовсім не звертати уваги, не реагувати, не зважати на що-небудь» [СФУМ, с. 60]: «*Ніхто й вухом не повів – сидять, їдять деруни і розмовляють*», – *згадує військовий* [Суспільне Новини, 21.02.2022].

Багато фразеологізмів такого типу побудовані за структурою речення, напр.: *вуха в'януть* [СФУМ, с. 140], *вуха насторожилися* [СФУМ, с. 141]. У таких мімічних фразеологізмах дієслівні компоненти здебільшого не мають варіативних одиниць. Фіксуємо лише поодинокі випадки дієслівних фразем з варіантністю, як-от: *наставляти (нащуплювати, нащурювати) вуха* [СФУМ, с. 426]. У наведених кінесичних висловах ключова сема «уважно, напружено», що фіксує рефлексивні рухи. Людина перебуває в напруженому стані, коли чує важливу для себе інформацію.

Третя група мімічних фразем об'єднує одиниці, які фіксують зміни міміки, спричинені діяльністю зубів, напр.:

– *зуби показувати* – «посміхатися до кого-небудь» [СФУМ, с. 533]: «путінізм» *гримується, показує зуби і... знову гримується* (УКРІНФОРМ, 14.10.2023);

– *світити зубами* – «широко посміхатися» [СФУМ, с. 636]: «Незнаний хлопець стояв перед нею. Не крився, не тайвся, хизувався чобітьми...**світив зубами**» [К. Гордієнко];

– *показати [свої] зуби* – «виявити свою злостиву вдачу, свій характер, злі наміри» [СФУМ, с. 532]: «У разі нової агресії росії проти України ЄС має **показати зуби**» [УКРІНФОРМ, 14.12.2021];

– *скалити зуби* – «1) дуже сміятися, перев. без очевидної причини; 2) недоброзичливо висміювати кого-, що-небудь; насміхатися з кого-небудь» [СФУМ, с. 654]: «Бо ті, хто сидів у залі та **скалив зуби**, то все ж таки шанувальники «95 кварталу», а не українських традицій» [Український інтерес, 21.10.2021];

– *вискалювати зуби* – «зневажл. сміятися або посміхатися» [СФУМ, с. 85]: «Чи бути серйозним – це щось інше: не **вискалювати зуби** тоді, коли іншому боляче, як вискалюється Кадуха з хлопцями, коли хтось заюшиється кров'ю?» [В. Близнець];

– *вишкіряти зуби* – «1) сміятися; 2) робити грізний вигляд; 3) злісно накидатися на кого-небудь, на що-небудь, виступати проти когось, чогось» [СФУМ, с. 94]: «А молоді завзяті парубки **вишкіряли білі зуби-горіхи**, й іскри сміху горіли в їх зіницях» [З. Тулуб].

Усі наведені фразеологізми є двокомпонентними дієслівними структурами. Більшість з них вживаються із значенням «посміхатися, сміятися».

Як окремий різновид функціонують фразеологізми, що ілюструють маніпуляції із зубами, спричинені фізіологічними процесами. Такі фраземи представлені предикативними одиницями або дієслівними сполуками, напр.:

– *зуби скриплять* – «хтось дуже розлючений та сповнений гніву ненависті» [СФУМ, с. 274]: «*Не скрипи зубами, Не лютуй, вороже, Марні твої мрії – Нас не переможеш!*» [Народна творчість];

– *скреготати зубами* – «виявляти гнів, роздратування, невдоволення» [СФУМ, с. 659]: «*А сам аж зубами скреготав [князь], що міг так забутися*» [І. Франко];

– *клацати зубами* – «1) дуже мерзнути; 2) вороже, недоброзичливо ставитися до кого-небудь; 3) прагнути домогтися, досягти чого-небудь» [СФУМ, с. 300]: «*Не живуть [люди], а по-вовчому бродять по світу і клацають один на одного зубами...*» [О. Гончар].

Наведені фразеологізми омовлюють невербальні компоненти спілкування, тобто звуки, відтворювані щелепою людини, хоча семантично демонструють насамперед психологічний стан мовця.

У складі низки кінесичних фразеологізмів фіксуємо соматичний компонент *лице*, що відображає стан людини, напр.:

– *лиця нема* – «хтось змінюється на виду, стає дуже блідим від сильного хвилювання, приступу хвороби» [СФУМ, с. 430]: «*Тепер сидить, **лиця** на нім нема...*» [Л. Костенко];

– *падати з лиця* – «ставати блідим, змученим» [СФУМ, с. 678]: «– *Молодая дівчинонько, чого з **лиця** спала?*» [Народна творчість].

Наведені фразеологізми характеризують зовнішній вияв хвороби, нездужання, емоційні переживання (розпач, апатію).

Фізіологічний стан збліднення також виражають мімічні фразеологізми:

– *[аж] мінитися на лиці* – «набувати незадоволеного, часом нездорового виразу (обличчя) у зв'язку з чим-небудь; переживати, нервувати, бліднути» [СФУМ, с. 391]: «*Мінився в **лиці** вже і падав з **лиця** комбат мій, а я був сталим!*» [Б. Мозолевський];

– як з воску виліплений – «надзвичайно блідий (про обличчя)» [СФУМ, с. 76]: *«І хан, як виліплений з воску, в кольчугу вбраний і в шишак, кутив кальян, чи спав потрошку, чи стежив битву мов коршак»* [Л. Костенко].

Останній фразеологізм не містить у своїй структурі соматичного компонента і є компаративною ад'єктивною фраземою.

З-поміж кінесичних фразеологізмів цього типу фіксуємо багатоконпонентні дієслівні одиниці, що вказують на характер якісних змін мовця, логічно вмотивованим складником *кров*:

– *кров заливає обличчя* – «хто-небудь червоніє від чогось» [СФУМ, с. 315]: *«Хто-небудь червоніє від чогось. Богдан відчув, як жарка **кров** вогнем заливає йому обличчя .. Ти син репресованого, син людини, яку названо ворогом народу»* [О. Гончар].

– *кров ударила в лице* – «хто-небудь перебуває у стані сильного хвилювання, збудження» [СФУМ, с. 315]: *«Останові **вдарил**а **кров** до **лиця**. Несила йому слухати синові речі»* [К. Гордієнко];

– *[аж] кров кинулася до обличчя* – «хто-небудь раптово почервонів» [СФУМ, с. 314]: *«Софія знала добре той дзвінок, він вразив її, аж **кров** кинулась їй до обличчя»* [Леся Українка].

З погляду фізіології здатність червоніти допомагала колись людям знизити агресивну поведінку комунікативного партнера. У небезпечних для життя ситуаціях почервоніння засвідчувало щирість людини, що спряло позитивному ставленню до неї.

На увагу заслуговує фразеологізм з мімічним значенням *лице горить* – «хто-небудь почервонів, дуже червоний з якоїсь причини // чийсь вигляд виражає якісь почуття, переживання» [СФУМ, с. 339]: *«Його **лице** **горіло** **стидом**»* [І. Франко]. Також фіксуємо варіант цієї фраземи *лице аж пашисть*, у якому дієслівна лексема *пашити* – «1) виділяти багато жару, тепла, будучи розпеченим, нагрітим, натопленим // бути гарячим, червоним через підвищення температури, хвилювання, збудження (про тіло чи обличчя)»

[ВТССУМ, с. 895]. Такі одиниці репрезентують якісні характеристики переживання людиною певних емоцій.

В окрему групу фразеологізмів з мімічними компонентами виокремлюємо ті, які репрезентують рухи, пов'язані з моторикою голови людини. Такі рухи у складі фразеологізмів можна розглядати і як тілесні жести, і як мімічний вияв, тобто вони є периферійними різновидами на позначення пантомімічної і мімічної поведінки, напр.:

– *обернутися лицем (обличчям)* – «1) приділити кому-, чому-небудь належну увагу; 2) розпочати якусь справу, взятися за щось» [СФУМ, с. 447]: «Сам Петровський говорив, що до села треба **обернутися обличчям**» [М. Стельмах];

– *повертатися обличчям* – «спрямовувати свою увагу на кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 525]: «Люди, подібні Луї Арагону, що відійшов від сюрреалізму і **повернувся обличчям до живого життя**» [М. Рильський].

Отже, фразеологізми з невербальними компонентами на позначення мімічних дій людини в комунікативному плані є насамперед емотивними знаками, вказують на психічний стан мовця, посилюють емоційність комунікації, є маркером для розпізнавання та осмислення певних емоційних реакцій.

Структура таких фразеологізмів здебільшого представлена через модель «дієслово + іменник», яка іноді може бути ускладнена поширювальними елементами, які конкретизують чи підсилюють значення фраземи. У складі таких одиниць засвідчуємо соматичні компоненти, виражені іменниками.

2.1.2. Фразеологізми з невербальними компонентами на позначення візуальних характеристик людини.

Фразеологія української мови репрезентує мовні одиниці, які передають внутрішній стан людини, її почуття, думки, бажання в процесі візуального контакту.

Дослідження візуальних контактів у процесі комунікації розпочали американські психологи (М. Аргайл, Р. Екслейн і Л. Вінтерс), які довели, що погляд пов'язаний з процесом формування висловлювання із характеристиками цього процесу.

Фразеологізми з невербальними компонентами, що описують особливості погляду та виразу очей, пропонуємо кваліфікувати візуальними.

Важливими складниками комунікативної візуальної поведінки є напрям погляду, об'єкт погляду й тип погляду, тобто спосіб візуальної взаємодії. Також важливо враховувати правила під час комунікативної поведінки величину очей, рух очей, переміщення уваги з одного предмета (особи) на інший (іншу), тривалість візуального контакту.

Співвідношення лінгвального й візуального кодів відомостей про навколишню дійсність є важливим та потребує детального вивчення в аспекті вивчення фразеологізмів.

Значна кількість невербальних висловів, що вказують на візуальний контакт комунікантів утворено за моделлю: «очі + рух (дія, жест) = інформаційно-емоційна візуальна взаємодія». Фразеологізми з візуальними компонентами містять іменникові лексеми *око*, *зір*, *погляд*. Наприклад, погляд часто відображає думки та відчуття мовця, пов'язаний з його бажаннями, виражає емоційний стан тощо.

Фраземи з візуальними компонентами розподіляємо за трьома підгрупами:

- 1) візуальні фразеологізми, що описують рухливість очей;
- 2) візуальні фразеологізми, що характеризують погляд;

3) візуальні фразеологізми, що лінгвалізують фізіологічні реакції (напр., плач чи сльози).

У межах першої підгрупи фразеологічних одиниць на позначення рухів очей виокремлюємо такі, які описують швидкість руху. У складі таких невербальних фразеологізмів часто фіксуємо дієслівну лексему *бігати*. Наприклад, фразеологізм *очі бігають* має два значення – «1) хто-небудь, швидко змінюючи об'єкт спостереження, оглядає відразу багато чого-небудь // Швидко читати; 2) хтось виявляє неспокій, схвильованість, роздратування, провини тощо» [СФУМ, с. 475]: «*Бачив хлопців, що не могли йти в бій через страх, у них трусилися руки, бігали очі*» [Українська правда, 13.09.2023].

Проте компоненти інших подібних візуальних фразем характеризуються словотвірною маркованістю, що здебільшого впливає на і на семантичні відтінки мовних одиниць. Наприклад, фразеологізм *оббігти очима (оком, поглядом)* реалізується з двома значеннями: «1) швидко оглянути кого-, що-небудь; 2) швидко прочитати, проглянути щось написане» [СФУМ, с. 444]: «*Хутко очима оббіг натовп, стрибаючи з обличчя на обличчя*» [А. Головка]. З відтінками в значенні фіксуємо візуальні фраземи *побігти очима (поглядом)* – «швидко оглянути що-небудь» [СФУМ, с. 523]; *пробігати очима* – «щось швидко читати або оглядати щось» [СФУМ, с. 571]; *очі оббігли* – «хтось швидко оглянув кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 477].

Значення всіх цих фразеологізмів об'єднані семою «оглядати», яка відіграла ключову роль при творенні цих висловів.

Інколи багатозначність фразеологізмів забезпечують похідні слова, наприклад, фразеологізм *очі розбігаються*, який зафіксований з трьома значеннями: «1) хтось не може зосередити увагу на чомусь одному, дивиться то на одне, то на інше; 2) хто-небудь швидко, блискавично, без певної послідовності оглядає щось; 3) чийсь погляд, вигляд передає задоволення від чогось побаченого; хтось приємно вражений чимось побаченим» [СФУМ,

с. 477]: «**Очі розбігаються**, голова йде обертом – у Кременчуці розпочалось щось неймовірне» [Кременчуцька газета, 24.04.2023].

На основі метафоризації утворені візуальні фразеологізми, які вказують на динамічність рухів очей. У таких висловах найрізноманітніші відтінки значень передають дієслівні компоненти, напр.: *очі хапають* – «хтось швидко, блискавично помічає що-небудь» [СФУМ, с. 478]; *очі стріляють* – «хтось періодично швидко поглядає на кого-, що-небудь, кудись» [СФУМ, с. 478]; *поводити очима (оком, поглядом)* – «1) дивитися, спрямовувати зір на кого-, що-небудь; 2) спостерігати за ким-, чим-небудь» [СФУМ, с. 526]; *метнути очима (оком)* – «швидко глянути на кого, що-небудь, кудись» [СФУМ, с. 386]; *стрибати очима* – «швидко, пропускаючи щось, переводити погляд з одного об'єкта на інший» [СФУМ, с. 697]; *прясти очима* – «швидко оглядати кого-, що-небудь або раз у раз поглядати на кого-, що-небудь, швидко переводячи погляд» [СФУМ, с. 581].

Візуальні фразеологізми можуть репрезентувати зосередженість погляду, його затримку на певному об'єкті, напр.:

– *затримується погляд* – «хто-небудь задивляється на кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 527]: «Ганні тепер лише тридцять і на ній завжди **затримуються погляди** зустрічних» [Ю. Шовкопляс];

– *промацувати очима (поглядом)* – «вдивляючись, вивчати кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 576]; «Коля-рибалка... **промацав поглядом** налиті литки й фігурний задок, що мирно коливався собі через двір» [В. Шевчук];

– *пускати очі (погляд)* – «задивлятися на кого-, що-небудь, кудись, виявляючи зацікавленість, інтерес» [СФУМ, с. 585]; *Яшко на мить одну розпутав **погляд** свій і **пустив** постолю, по обличчях* [А. Головка];

– *тримати на оці* – «спостерігати, стежити за ким-небудь, чим-небудь» [СФУМ, с. 722]: «Не важко було помітити, що його [капітанові] люди **пильнують** за нами, постійно **тримають нас на оці**» [В. Земляк].

У наведених фразеологізмах для дієслівних компонентів не характерна варіантність, тільки для залежних іменникових лексем.

Зміни напрямку погляду (убік, униз / уверх) в просторі омовлюють такі візуальні фразеологізми:

– *міряти очима* – «1) оглядати кого-, що-небудь, вдивляючись або оцінюючи; 2) дивитися на кого-, що-небудь, виражаючи певні емоції (перев. негативні)» [СФУМ, с. 394]: «*На неї задивлялися навіть дідугани, і вже рідко який хлопець не **міряв очима** з голови до п'ят*» [В. Симоненко].

– *обводити очима* – «кого-, що-небудь оглядати, дивитися на когось, щось, роздивлятися» [СФУМ, с. 445]; «– *Чи не завадив я вам? Так неждано і негадано потратив, – **обводить очима** і людей, і стіни кімнатки*» [М. Стельмах];

– *обернути [свої] очі* – «1) дивитися кого-, що-небудь або в якомусь напрямку; 2) покладатися на когось, сподіватися на щось» [СФУМ, с. 447]: *Пан гетьман, нареши́ті, очу́няв, **обернув очі** до прибулих старців*» [Марко Вовчок];

– *переводити очі (погляд)* – «поглядати, почати дивитися на кого-небудь іншого, на що-небудь інше» [СФУМ, с. 491]: «*Максим увімкнув налобний ліхтарик і побачив, що дружина лежить поранена в ногу, потім **перевів погляд** на дитину і біля голови узрів пляму крові, що текла*» [МО МАРТ, 25.04.2023];

– *повертати очі* – «1) дивитися на кого, що-небудь; 2) звертати увагу на що-небудь» [СФУМ, с. 524]: «*Захекані дівчата здивовано під одним кутом **повертають очі** на отця Вікентія*» [М. Стельмах];

– *сковзати очима* – «мимохідь дивитися на кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 658]: «*Перехожі **сковзять очима** по нетоптаних травах, та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні*» [М. Коцюбинський].

В українській мові фіксуємо візуальні фразеологізми, що вказують на негативне чи зверхнє ставлення до співрозмовника, напр.:

– *поглядати ско́са (зизом, скрива)* – «ставитися недоброзичливо або з підозрою до кого-небудь, виявляти своє незадоволення кимось» [СФУМ, с. 527]:

«Тому якщо раніше, дякуючи «добросовісним» медіа, які хотіли хайпанути на згадці про ветерана з гранатою у своїх статтях, у громаді могли **скося поглядати** на захисника і він був радше обузою. То зараз: цінують, що вони є, і покращує благоустрій усієї громади» [Главком, 20.05.2023]. У варіанті такого фразеологізму засвідчуємо діалектну лексему зиз «косоокість» [ВТССУМ, с. 459]: «За столом двоє слідчих: один **дивиться зизом**, сердитий – аж страх бере [О. Різників].

– *дивитися косо (киво, боком)* – «виявляти незадоволення ким-, чим-небудь, недовіру, відразу у ставленні до когось, чогось» [СФУМ, с. 197]: «У тата був уламок в нозі, тому він *шкутильгав*. Соромився цього, бо часто люди **дивилися косо**» [Главком, 08.09.2023].

Друга група візуальних фразеологізмів характеризує види погляду та його інтенсивність. Здебільшого такі невербальні фраземи вказують на пильний та уважний погляд, напр.:

– *не відривати (не відводити) очей (погляду)* – «весь час уважно, пильно дивитися на кого-, що-небудь, стежити за кимсь або чимсь» [СФУМ, с. 105]: «Послання з Європи було чітким: ми стоїмо з Україною. Ми не будемо **відводити погляд**» [Європейська правда, 14.12.2022];

– *встромляти очі* – «пильно вдивлятися в кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 134] «Яків **устромив очі** не знає куди» (Панас Мирний);

– *обсипати (осипати) поглядом* – «пильно, уважно дивитися на когось, виражаючи певні почуття» [СФУМ, с. 457]: «Василько крутився біля... хат з переможним виглядом, **обсипав** усіх вогнистим **поглядом**» [А. Турчинська];

– *погляд (зір) прикипає* – «хто-небудь невідступно, пильно дивиться на кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 527]: «Її **погляд прикипів** до фортепіано в кутку кімнати» [Галичина, 30.10.2021].

Візуальні фразеологізми такого типу стилістично марковані, напр.: *випріщити баньки* [СФУМ, с. 90], *вивалити очі*, *вилупити очі*, *вирячити очі*, *впинати очі*, *вп'ялювати очі* [СФУМ, с. 127]. Напр.: «І коли одна красуня

поцікавилася в мене, чи їв я хліб зі спельти, я **випріщив баньки**» [Україна молода, 18.12.22].

Вказівку на інтенсивність метафоричної дії фіксуємо у візуальних фразеологізмах, у яких спостерігаємо зміни компонентного складу, що сприяє експресивності стійких висловів: *їсти очима* [СФУМ, с. 282] і синонімічні варіанти *жерти очима*, *поїдати очима*, *пожирати очима*; *очі блукають*, *очі лізуть* [СФУМ, с. 475], напр.: «Він **пожирає** її **очима**, відтак **тягне** її мовчки востаннє на прощання до своїх грудей» [О. Кобилянська]. Емоційно-оцінне перебільшення характерне для фразем *пронизувати очима* та *прошивати очима* [СФУМ, с. 577]; *обпікати [своїм] поглядом* й *обпалювати [своїм] поглядом* [СФУМ, с. 455]; *очі припали* та *очі прикипіли* [СФУМ, с. 477], напр.: «23 жовтня 1984 року телеглядачі усього світу **прикипіли очима** до екранів» [Українська кримінальна, 29.11.2020].

Низка фразеологізмів з візуальними компонентами омовлюють недобррозичливий погляд і зреалізовані із значенням «гнівитися, сердитися». Такі фраземи здебільшого є двокомпонентними та утворені за моделлю «дієслово + іменник в О. в.», напр.:

– *колоти очима* – «уважно розглядати (перев. підозріло, недобррозичливо)» [СФУМ, с. 305]: «Вреши Лізар з'явився. Його обступили, питали, **кололи очима**» [М. Коцюбинський];

– *кресати очима* – «гнівно, сердито дивитися, поглядати» [СФУМ, с. 312]: «Павло **кресонує очима** на Чумачиху, стиснув кулаки під столом» [В. Кучер];

– *пропікати очима* – «дивитися на кого-небудь гостро, проникло, з осудом» [СФУМ, с. 578]; «Сам комісар підійшов. / Аж до кісток **пропікає очима**» [В. Сосюра];

– *простромити поглядом* – «подивитися на кого-небудь дуже неприязно, вороже» [СФУМ, с. 579]: «От саме тоді один одного **простромали** вони ненависними **очима**» [І. Микитенко].

З-поміж трикомпонентних візуальних фразем фіксуємо такі одиниці: *кидати недобрим оком* [СФУМ, с. 292]; *метати очима (з очей) іскри* [СФУМ, с. 386]; *глянути недобрим оком* [СФУМ, с. 149].

Кінесичні візуальні фразеологізми побудовані за структурною схемою «якісний / присвійний прикметник + іменник», здебільшого вказують на недобррозичливий погляд: *лихим (злим) оком* [СФУМ, с. 466]; *неситим оком* [СФУМ, с. 467]; *ласим оком* [СФУМ, с. 466].

Деякі візуальні фразеологізми вказують на зацікавленість погляду під час комунікації. Здебільшого у складі таких фразем опорним є дієслівний компонент, а залежним виступає іменникова лексема очі, напр.:

– *гострити очі* – «1) кокетливо поглядати на когось, намагаючись привернути його увагу; 2) стежити за кимсь, приглядати до кого-, чого-небудь, прагнучи здійснити щось» [СФУМ, с. 164]: «Катря на тебе так **очі гострила**, що мені тільки у ченці одна дорога» [Н. Рибак];

– *зривати очі* – «1) захоплено дивитися на когось-, щось; 2) привертати чийось увагу, приваблювати» [СФУМ, с. 272]: «Поруч з бананами та ананасами **зривали очі** різні солодкі принади в барвистих обгортках» [С. Майданська];

– *рвати очі* – «1) різко виділятися чим-небудь; 2) задивлятися на кого-небудь; 3) привертати чий-небудь увагу, приваблювати кого-небудь» [СФУМ, с. 595]: «Смаглявий красень в генеральських лампасах, **рвав очі** він чулим до краси селищанським молодицям...» [О. Гончар].

Інтенсивність споглядання на співрозмовника у випадку великої зацікавленості має різні ступені вияву, відображені семантикою невербальних фразеологічних одиниць. З-поміж цих стійких висловів виділяємо кінематичні одиниці предикативної структури, тому цілком закономірною є препозиція іменного складника таких фразеологізмів,

Погляд мовця має різні ступені вияву, що омовлено такими фраземами:

– *очі горять (палають)* – «1) чий-небудь вигляд виражає хоробливий стан, погане самопочуття; 2) чий-небудь погляд, вигляд виражає якість почуття, емоції (збудження, гнів, радість)» [СФУМ, с. 476]: «*Ротань – про розгромну поразку від Іспанії: «Очі горіли, але ноги не бігли»* [Спорт 24, 06.07.2023];

– *очі розгоряються* – «1) чий-небудь, погляд, вигляд став виражати якість бажання або почуття (радість, схвилюваність); 2) кому-небудь дуже хочеться, захотілося чогось» [СФУМ, с. 478]: «*У хлопців, побачивши цей автомобіль, очі загорілися і кажуть: «Чи можете нам лишити?»* [ТСН, 27.09.2023];

– *очі засвітили (заіскрили, засвітилися)* – «чий-небудь погляд, вигляд виражає якість почуття (радість, задоволення)» [СФУМ, с. 476]: «*Йому очі засвітилися і він хотів би купити цю сорочку»* [Реально, 18.05.2023];

– *очі запалали* – «чий-небудь погляд, вигляд виражає якість почуття (гнів, рішучість); хтось обурений, сердитий» [СФУМ, с. 476]: «*Синопубліци очі запалали такою пімстою, що протиснулися із світлом сонця до тих голів, що пражилися під ним»* [В. Стефаник].

На увагу заслуговують візуальні фразеологізми, що омовлюють зацікавленість, закоханість чи пристрасть, пор.:

– *бісики грають* (стрибають, іскряться) в очах – «хто-небудь веселий, перебуває в піднесеному настрої» [СФУМ, с. 33]: «*Він казав, що в неї бісики грають, а кохана сміялась, підставляючи шию для поцілунків»* [А. Власюк];

– *посилати бісики* – «грайливо дивитися на когось» [СФУМ, с. 547]: «*Зате Меркурій Юхримович непомітно посилав і посилав їй бісики і все пив і пив за красунечку, що справді мала гарний вигин брів»* (М. Стельмах);

– *пускати бісики (теджики) [очима (оком)]* – «кокетувати, загравати з кимось // звертаючи на себе увагу, поглядати на когось» [СФУМ, с. 584]: «*Леся, давня знайома Степана Васильовича, впала в око. То бісики звабні пустить, то слово миле проспівує»* [Вісті Ковельщини, 14.09.2023].

В останньому фразеологізмі фіксуємо варіантні лексеми *бісики* та *гедзики*, пор.: *бісики* ← *біс* – «вигадана надприродна істота, яка втілює зло і звичайно зображена у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками, злий дух, диявол, чорт, сатана» [ВТССУМ, с. 85] – асоціюється з «поглядом від лукавого»; *гедзики* ← *гедзь* «велика муха, що живиться кров'ю тварин і соком рослин» – наштовхує на думку про потребу поживитися, в конкретному випадку – отримати бажану увагу [СУМ, II, с. 46].

Радісний та доброзичливий погляд засвідчують візуальні фразеологізми з опорними дієслівними компонентами: *обдавати очима* [СФУМ, с. 446]; *обдарувати поглядом* [СФУМ, с. 446]; *обіймати поглядом* [СФУМ, с. 448]; *стріляти (стригти) очима* [СФУМ, с. 698].

Через певні моделі руху очима та їх невербальну реалізацію в комунікативній ситуації мовець здатен не лише передати інформацію, а й описати свій емоційний стан, викликати бажання / небажання встановити візуальний зв'язок, змотивувати певну поведінку.

Уникання зорового контакту часто спричинене небажанням спілкуватися, напр.:

– *ховати очі (погляд)* – «відвертатися, не дивитися на кого-небудь від сорому, ніяковості, незадоволення тощо» [СФУМ, с. 747]: «*На жаль, слідчий ховав очі, це був дуже поганий спектакль*», – каже народний депутат» [Радіо Свобода, 24.02.2020];

– *відводити очі* – «1) переставати дивитися на кого-, що- небудь; 2) навмисне відволікаючи увагу від кого-, чого-небудь, обдурювати когось» [СФУМ, с. 97]: «*Часто у суспільстві не знають, як правильно реагувати на поранених, тож просто відводять очі*» [Рубрика, 13.07.2023];

– *відводити погляд (зір)* – «переставати дивитися на кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 97]: «*Кожен чоловік на заправці, де вони зупинялись, відводив погляд від цього фургона, від знаку Вантаж 200 і загиблого героя...*» [ТиКиїв, 28.09.2023];

– *кліпати очима* – «1) очувати себе ніяково перед ким-не- будь, відчувати сором чи провину перед кимось; 2) мовчати, нічого не розуміючи або не знаючи, що відповісти» [СФУМ, с. 301]: «Мені старому не годиться перед районним секретарем *очима кліпати*» [В. Козаченко].

Візуальні фразеологізми *зустрітися з очима (з поглядом)* [СФУМ, с. 274] *дивитися в очі* [СФУМ, с. 196] вказують на чесність та відкритість учасника комунікації. Іноді відповідну дію характеризують факультативні прислівникові компоненти: *дивитися [прямо, з спокійною совістю, сміливо] в очі* [СФУМ, с. 198]: «Зеленський: ми повинні **сміливо дивитися в очі** злу і відповідати на кожну злочинну дію» [РБК-Україна, 03.04.2023].

Серед візуальних фразеологізмів фіксуємо такі, що позначають фізіологічні реакції, які здебільшого пов'язані з очима. Це насамперед невербальні фраземи, що репрезентують плач, сльози та погіршення зорових відчуттів. Психоемоційний стан мовця виражає лексема *сльози: очі сльозами сходять* [СФУМ, с. 478]; *очі туманяться слізьми* [СФУМ, с. 478]; *очі зайшли [закипіли] слізьми* [СФУМ, с. 476].

Функціонують і фразеологізми, у яких компонент *сльози* матеріально не виражений, зміст стає зрозумілим з контексту (встановлюємо семантичні зв'язки через прикметник *мокрый*), як-от: *очі на мокрому місці* [СФУМ, с. 477]: «Ми всі приїхали дуже травмовані. Наприклад, я по собі знаю, що **очі на мокрому місці**, як тільки десь щось почуєш якусь інформацію» [Суспільне Новини, 25.04.2023].

Отже, фразеологізми з візуальними компонентами відзначені експресивністю та стилістичною різноманітністю, а також виражальними можливостями, що спричинено варіантністю структурних компонентів.

2.1.3. Фразеологізми з тактильними невербальними складниками

Фразеологізми з тактильними невербальними компонентами мають подвійну номінацію: виражають певне значення та позначають конкретний рух. Тактильний жест є знаковою одиницею спілкування і повідомлення, яка виконує комунікативну функцію і має здатність відтворюватися, вносить смислову ясність для комунікативного партнера.

До фразеологізмів з тактильними невербальними компонентами зараховуємо такі, які мають знаковий характер (позначають рухи рук та їх частин).

Тактильні фразеологізми розподіляємо за чотирма групами:

- 1) фразеологізми, що вказують на дейктичні жести;
- 2) фразеологізми, що позначають описові жести;
- 3) фразеологізми, що репрезентують символічні жести;
- 4) фразеологізми, що відтворюють підсилювальні жести.

Тактильні фразеологічні одиниці, що номінують вказівні жести, інформують про особливості спілкування, є засобом привернення уваги учасника комунікації до певного предмета, визначають просторові координати: (вверх, вниз, тут, там, збоку, спереду, позаду тощо) та сприяють взаєморозумінню учасників комунікації.

У структурі тактильних фразеологізмів фіксуємо стрижневий дієслівний компонент та соматизм *пальці*, напр.: *тикати (штрикати, показувати і т ін.) пальцями (пальцем)* – «негайно висловлюватися про кого-небудь, відкрито засуджувати когось» [СФУМ, с. 710]: «На людей з ампутацією можуть **тикати пальцями**, а ..ще жаліти, що є неприйнятним для бійців» [ТСН, 07.07.2023]. У таких фразеологізмах соматичний компонент може бути і факультативним, напр.: *тикати (тицяти, штрикати) в очі [пальцем]* – «відкрито, неприховано вказувати на чийсь вади або робити комусь зауваження в гострій, неделікатній формі» [СФУМ, с. 710]. Окрім

того, варіанти таких невербальних фразем реалізують стилістичний потенціал, виражають експресивність.

До дейктичних фразеологізмів зараховуємо й такі одиниці, у яких соматичний компонент не має матеріального вираження, напр.:

– *показати поріг (дорогу, одвірок, шлях)* – «виганяти кого-небудь» [СФУМ, с. 534]: *«Коли вам, добродію, честію сказали, щоб ви минали нашу хату, так хіба хочете, щоб вам **одвірка показали?**»* [Марко Кропивницький];

– *показати на двері* – «проганяти кого-небудь» [СФУМ, с. 533]: *«Навіть якби я був і не зовсім правий, він мусив заради нашого авторитету **показати їй на двері**»* [С. Журахович];

– *вказувати на двері* – «виганяти, проганяти когось звідки-небудь» [СФУМ, с. 115]: *«Німеччина **вказала на двері** російським та білоруським спортсменам-веслувальникам»* [Главком, 04.07.2023].

Окремо групу становлять тактильні фразеологізми, що номінують описові жести. Такі мовленнєві одиниці омовлюють ситуації, у яких мовець репрезентує образ об'єкта, що пов'язаний з тактильними діями (рухами, що описують довжину, ширину, висоту чи форму предмета, вказують на виконання певних дій руками, виконання дій руками.

З-поміж тактильних описових фразеологізмів фіксуємо такі, що лінгвалізують дії рук із предметами неживої природи. Такі фраземи здебільшого функціонують як двокомпонентні звороти. Наприклад:

– *скидати (здіймати) шапку (капелюх, бриль)* – «виявляти свою повагу до когось, цінувати когось, щось» [СФУМ, с. 655]: *«**Скидаю капелюха перед тутешніми мешканцями, які, зводячи новий мурований храм, не забули й про святиню, в якій молились їх предки**»* [Локальна історія, 05.12.2021];

– *кидати рукавичку (рукавицю)* – «боротися з ким-, чим-небудь; викликати когось на поєдинок» [СФУМ, с. 292]: *«Отут ми й зрозуміли, що суперники, як то кажуть, один одному **кинули свої рукавички**»* [А. Дімаров];

– *держатися (триматися) за спідницю* – «не виявляти самостійності, підкорятися впливу кого-небудь» [СФУМ, с. 194]: «Досить **триматися за мамину спідницю**: чому Росія досі залежна від України» [24 канал, 12.06.2020];

– *закидати шапками* – «уживається як хвалькувате, безпідставне запевнення без труднощів перемогти когось» [СФУМ, с. 244]: «Козаки випивають, наливають повні баклажки у дорогу. Заспокоюють спантеличених хлопців: Австріяків **шапками закидаєм...**» [А. Малишко];

– *закидати камінням* – «прилюдно гостро осудити, затаврувати кого-небудь» [СФУМ, с. 244]: «Напевно, багато лікарів старшої школи мене зараз **закидають камінням**, але я скажу: басейн – це корисно, але не завжди» [Укрінформ, 01.05.2021].

Деякі описові тактильні фразеологізми мають багатоконпонентний склад, напр.:

– *держати (тримати) віжки в руках* – «володіти ситуацією, керувати чим-небудь» [СФУМ, с. 192]: «Талановиті актори **тримають у своїх руках інші віжки контролю над глядачем**» [Збруч, 10.02.2021];

– *держати (тримати) камінь за пазухою* – «приховувати злобу, ненависть до кого-небудь; бути готовим зробити прикрість комусь, вчинити помсту над кимсь» [СФУМ, с. 193]: «Не будьте різкими з колегами – вони **запам'ятають образу**. І не **тримати камінь за пазухою**, краще направити негативну енергію в потрібне русло» [УНІАН, 19.09.2019].

Деякі тактильні фразеологізми описового типу пов'язані з відтворенням у свідомості мовця певних рухів і засвідчують метафоризацію дій, які пов'язані життєвими ситуаціями. З-поміж них фіксуємо фраземи, що імітують певні дії. Наприклад, фразеологізм *вивертати (витрушувати) кишені* [СФУМ, с. 64] вербалізує ситуацію, коли людина мусить перевертати свою кишеню внутрішнім боком назовні, щоб знайти потрібну річ чи гроші. Демонстрація пустих кишень засвідчує відсутність цінних речей, що і зумовлює значення такого описового фразеологізму «витрачати всі гроші»

[СФУМ, с. 64]: «*Готуйтеся **вивертати кишені**: АЗС засмутили водіїв новим ціновим «сюрпризом»* [Знай.ua, 15.10.2023]. Значення фразеологізму *закачувати (засукувати) рукава* – «ревно братися до роботи» [СФУМ, с. 244] пов'язане зі звичкою людини піднімати рукави одягу під час роботи, щоб їх не забруднити, пор.: «*Аби чогось досягнути, потрібно **закотити рукави і працювати...***» [Волинські новини, 13.10.2020].

Експресивність притаманна для фраземи *пальчики облизувати* оскільки значення цього фразеологізму «бути задоволеним, у захопленні» [СФУМ, с. 452] умотивоване враженнями від споживання смачної їжі, після якої залишається звичка облизувати пальці. Тому такий фразеологізм часто використовують при репрезентації кулінарних рецептів, напр.: «***Пальчики оближеш**: де в Києві готують смачну піцу*» [Вечірній Київ, 29.07.2019]; *Взимку **пальчики оближеш**! Бабуся розповіла про неймовірно смачний рецепт помідорів на зиму* [Коліжанка, 13.08.2020]; «***Пальчики оближеш! Секрети, як покращити смак звичайного супу***» [Gazeta.ua, 25.01.2023].

Ще одну групу тактильних фразеологізмів формують сталі вислови на позначення символічних жестів. Такі кінесичні фраземи відображають абстрактний зміст, не мають прозорої мотивації, оскільки є знаками, що утворилися внаслідок соціальної домовленості. Часто такі фразеологічні одиниці можуть виражати емоції задоволення, щирості, доброзичливості, агресії, зловтіхи тощо.

Низка фразеологізмів, що репрезентують символічне значення, має у своєму складі соматизм *руки* (чи їх анатомічні частини). За структурою такі фраземи здебільшого є двокомпонентними з опорною дієслівною лексемою, чи функціонують як предикативні одиниці, напр.:

– *махнути рукою* – «1) припинити займатися ким-, чим-небудь, турбуватися про когось, щось, збайдужіти до когось, чогось // Перестати говорити про щось, перервати розмову // Залишити, покинути когось, щось; 2) не турбувати, не чіпати когось; 3) перестати сподіватися на щось, чекати

чогось // Примиритися з чимсь; заспокоїтися» [СФУМ, с. 382]: «Зрозуміло, що відмов у прийомі інвалюти було більше: багато хто просто **махнув рукою** на подачу звернення до НБУ» [Доступ до правди, 18.07.2023];

– *опустити руки* – «стати бездіяльним, байдужим до всього; збайдужіти // Розгубитися // Втратити інтерес до чого-небудь, віру в щось; засмутитися, зневіритися» [СФУМ, с. 468]: «Коли хочеться **опустити руки**, треба їхати на передову...» [Еспресо, 21.05.2023];

– *розводити руками* – «1) виражати здивування, захоплення, розгубленість; 2) виражати свою неспроможність щось зробити, у чомусь розібратися і т. ін.; 3) відмовлятися від участі в якій-небудь справі, виражати свою непричетність до чого-небудь» [СФУМ, с. 605]: «Лікарі **розводили руками**: прикарпатка почала вишивати фелони для священників і зціліла» [Галицький кореспондент, 19.12.2022];

– *умивати руки* – «ухилитися від участі в якій-небудь справі, знімати з себе відповідальність» [СФУМ, с. 735]: «Shell **вмиває руки** від співпраці з Газпромом» [УНІАН, 02.02.2023];

– *руки опускаються* – «хтось впадає в апатію, стає байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чого-небудь» [СФУМ, с. 624]: «Якщо у батьків **опустилися руки**, діти це відчують» [Українська правда, 17.02.2023].

Фразеологізми, що репрезентують символічні жести, можуть бути багатокомпонентними. Для них характерна посилена емоційність, що пов'язана із здатністю людини до театралізації свого життя. На експресивність змісту таких одиниць впливають соціопсихологічні чинники та мовні особливості виражальних засобів. У складі таких фразеологізмів засвідчуємо наявність соматичних компонентів *голова (чуб, волосся), рука*, напр.:

– *аж за голову взятися* – «уживається для вираження сильного здивування, переживання, туги, розпачу тощо» [СФУМ, с. 61]: «Залужний

аж взявся за голову! ЗСУ це зробили – всю армію: ТАКИХ втрат ще не було! Це перемога!» [Інфокорупція, 24.08.2023];

– *братися (хапатися) за голову* – «бути у відчаї, розпачі; дуже переживати, шкодувати // Дивуватися [СФУМ, с. 45]: «В Україні – режим надзвичайної ситуації: час **хапатися за голову?**» [РадіоТрек, 25.03.2020];

– *вбивати собі в голову* – «вперто, невідступно триматися якихось думок, переконань, намірів» [СФУМ, с. 53]: «Клим і синок Олександра Підпригори найкраще вчилися в церковноприходській школі, а тепер **вбили собі в голову**, що мають десь далі вчитися» [М. Стельмах];

– *[аж] рвати (скубти, дерти) на собі (на голові) волосся (чуба)* – «впадати у великий відчай, розпач; дуже переживати, побиватися» [СФУМ, с. 594]; «Після того, як я сиділа у Вірменії (перед переїздом в Ізраїль) і **рвала на собі волосся**, що я не в Україні, я сказала собі, що вдруге нікуди не поїду» [Українська правда, 19.10.2023];

– *брати голову в руки* – «уважно задуматись над чимсь, зосередитися на чомусь» [СФУМ, с. 39]: «Вам... треба **взяти голову в руки та подумати до кінця і забути все минуле**» [І. Микитенко];

– *ухопитися [руками] за голову* – «дуже розхвилюватися через безвихідність становища, безнадійність» [СФУМ, с. 738]: «Потім **ухопилася руками за голову** й говорила з притиском кожде слово» (Лесь Мартович).

Наведені фразеологізми репрезентують безнадійність, відчай, роздуми людини. Відповідний психічний стан комуніканта увиразнюють стрижневі компоненти.

З-поміж символічних тактильних фразеологізмів фіксуємо такі, що омовлюють невербальну дію, яка відбувається за допомогою енергійних рухів руками чи головою:

– *[аж] ударити об поли руками* – «виявити надзвичайно сильне здивування, збентеження, обурення» [СФУМ, с. 732]: «Купець **аж руками ударив об поли**. – Невже не здогадуєшся?» [В. Малик];

– *[аж]* *вхопитися за живіт* – «дуже сміятися, реготати» [СФУМ, с. 144]: «*Тиміш спочатку голосно гикнув, тоді якимось невпевнено хіхікнув, а далі так розреготався, аж за живіт вхопився*» [Gazeta.ua, 22.06.2019].

– *брати себе в руки* – «1) ставати іншим – зібраним, цілеспрямованим, діяльним, змінюватися на краще; 3) оволодівати своїми почуттями, заспокоюватися» [СФУМ, с. 43]: «*Не збирався нікуди тікати. 24 лютого **взяв себе в руки** і почав допомагати*» [БЦ News, 18.08.2022];

– *братися ферт* *в боки* – «приймати позу самовдоволеного, виявляючи пиху, зазнайство» [СФУМ, с. 45]: «*Став я, **фертом в боки взявся** і до неї обізвався*» [Л. Глібов]. У цьому фразеологізмі лексема *ферт* – «1) давня назва літери «ф»; 2) присл. на зразок літери «ф», подібний до неї» [ВТССУМ, с. 1533] надає урочистості та високого звучання фразеологізму, який утворений шляхом метафоризації за подібністю – поза людини, яка ставить руки на боки, нагадує ферт (літеру *ф*). Така невербальна дія характерна для пихатості та самовдоволеної особистості.

Отже, тактильні фразеологізми, що вказують на символічні жести містять у своєму складі соматизми на позначення активних та і пасивних органів людського тіла, структура таких фразем передбачає наявність дієслівних компонентів на позначення інтенсивного, емоційного руху.

Наступна група тактильних фразеологізмів призначена для підсилення вербального змісту. Використовувати підсилювальні жести мовець може і за відсутності комунікативного партнера. Така невербальна поведінка може бути вербалізована фразеологізмами:

– *покласти руку на серце* – «щиро, відверто» [СФУМ, с. 535]: «*Співав гімн, **поклавши руку на серце**: маленький хлопчик з Краматорська розчулив мережу*» [24 канал, 21.03.2023];

– *бити себе [кулаком] в груди* – «твердити щось, наполегливо переконувати кого-небудь у чомусь» [СФУМ, с. 29]: «*І депутати це*

розуміють, тому на останньому засіданні всі били себе кулаком в груди, що до кінця березня за бюджет розвитку проголосують» [Гал-інфо, 23.03.2023];

– *показати кулак* – «1) погрожувати кому-небудь; 2) бути невдячним, платити за зроблене добро поганими вчинками» [СФУМ, с. 533]: «*Ми показали Потану кулак! Не зли!*» [Український репортер, 05.12.2019].

У наведених фразеологізмах спостерігаємо архаїчне значення руки, що є символом влади чи високого соціального статусу, відповідно кулак виступає символом волі, сили та могутності, є уособленням міцності власної позиції при відстоюванні своїх переконань.

Отже, української мова репрезентує значну фразеологізмів з тактильними компонентами, для яких характерний найвищий рівень кодифікованості.

2.1.4. Пантомімічні фразеологічні сполуки

У системі невербальної фразеології значну частину кінесичних одиниць становлять пантомімічні фразеологізми, які номінують виражальні рухи людини, які пов'язані з ходою, поставою, жестами, що передають психічний стан людини, її хвилювання чи ставлення до певного явища дійсності. Пантомімічні фразеологізми описують рухливість усього тіла (окрім рук) та характеризують пози і ходи. Пантомімічні жести здебільшого є результатом зовнішнього прояву загального емоційного стану мовця.

Пантомімічні сталі вислови розподіляємо на два різновиди:

- 1) фразеологізми, які позначають коливальні рухи;
- 2) фразеологізми, що номінують ритмічні дії.

Перша група фразем репрезентує такі рухи тіла, які впливають на розташування людини. Часто такі фразеологізми вербалізують поклін і зреалізовані через дієслівні двокомпонентні структури, напр.:

– *бити поклони* – «1) шанобливо вклонятися, виражаючи почуття поваги; 2) схилятися перед ким-, чим-небудь» [СФУМ, с. 29]: «*Літня жінка*

біля паркану своєї хати в сльозах **б'є** земні **поклони** Богові й дякує, що військові ЗСУ визволили людей від окупантів» [Вечірній Київ, 31.03.2022];

– *віддавати поклін* – 1) кланятися, поклонятися 2) виражати почуття глибокої поваги, пошани, схилитися перед ким-, чим-небудь» [СФУМ, с. 99]: «*Пішли усі **поклони** йому **віддати** – Волхви, царі і вбогі пастухи*» [Леся Українка];

– *упадати в ноги* – «уклінно просити, благати, молити кого-небудь» [СФУМ, с. 736]: «*Я батькові **до ніг упаду**... Як не віддасть мене батько за тебе, я вмру!*» [Марко Вовчок];

Деякі пантомімічні фразеологізми функціонують із соматичними компонентами *ноги* чи *коліна* та омовлюють невербальні дії людини у стані фізичної втоми, слабкості, сп'яніння, пошани, приниження, покори, прохання тощо, напр.:

– *ледве триматися на ногах* – «напружено, через силу ходити, рухатися, робити щось (перев. від перевтоми, фізичної слабості, хвороби, сп'яніння тощо)» [СФУМ, с. 723]: «*Ледве трималася на ногах: у Чернівцях госпіталізували нетверезу мати із дитиною*» [Інформаційне агентство АСС, 24.04.2023];

– *валитися з ніг* – «1) втрачати здатність триматися на ногах через хворобу, втому, сміх і т. ін. 2) знесилюватися, знемагати, дуже втомлюватися, виснажуватися від чого-небудь» [СФУМ, с. 50]: «*Медики втомлені і **валяться з ніг***» [Офіційний портал Києва, 19.03.2023];

– *ставати на коліна* – 1) просити кого-небудь, принижуючись; 2) підкорятися» [СФУМ, с. 687]: «*Не треба **ставати на коліна** перед ворогом, але Україна має **стати на коліна** перед Богом*» [Polskie Radio, 31.07.2023];

– *падати на коліна* – «1) виявляти кому-небудь велику шану; 2) підкорятися чий-небудь волі, чиємусь впливу і т. ін.; скорятися; 3) принижуючись, просити у кого-небудь про щось; 4) виявляти до кого-

небудь почуття великої вдячності. [СФУМ, с. 480]: «У село біля Луцька привезли ікону, люди **падали на коліна**» [Вісник+К, 20.11.2020].

Основою для трикомпонентного фразеологічного вислову *переминатися з ноги на ногу* – «тупцювати, виявляти свою ніяковість, нерішучість, збентеження, розгубленість і т. ін.» [СФУМ, с. 496] є дієслівний компонент *переминатися* – «робити певні рухи ногами (звичайно внаслідок нерішучості, ніяковості)» [ВТССУМ, с. 917], яка вербалізує ритмічні похитування тіла, у яких беруть участь ноги. У такий спосіб людина може себе заспокоїти під час розгубленості при прийнятті важливих рішень чи нерішучості, пор.: «Об одинадцятій охочі покласти шину біля хреста **переминалася з ноги на ногу** на тротуарі вздовж вулиці Франка або ж з іншого боку Центральної площі» [Шпальта, 10.07.2020].

Окрему групу серед пантомімічних сталих висловів становлять фраземи з лексемами *лоб (чоло), голова*, які називають об'єкт, що бере участь у виконанні кінесичної дії. Наприклад, знак експресивного привітання чи шанобливого ставлення до співрозмовника омовлює фразеологізм *давати (віддати) чолом* – «1) шанобливо низько схиляти голову, вітаючи кого-небудь, дякуючи комусь; вклонятися; 2) шанувати чийсь заслуги, риси характеру» [СФУМ, с. 176]: «Входе в хату, роздивився., Та й хазяйці **дав чолом**» [І. Манжура].

Вияв пошани та покори репрезентовано фразеологізмом *хилити (клонити) голову* – «покорятися кому-небудь, підкорятися комусь; виявляти шану, повагу до кого-, чого-небудь; журитися, засмучуватися, бути у відчаї» [СФУМ, с. 744]. Часто такий фразеологізм використовують при передачі шанобливого ставлення до загиблих, напр.: «Над його гробом **клонимо голову**. Українська преса про загибель Коновальця» (Історична правда, 23.05.2018); «**Схиляємо голови** перед світлою пам'яттю загиблих журналістів» [Главком, 06.06.2023].

Вияв пошани, поваги, подяки та покірності задекларовано в пантомімічних фразеологізмах з компонентом *лоб (чоло)*, пор.:

– *бити лобом об землю* – «схилятися, запобігати, домагаючись прихильності» [СФУМ, с. 29]: *«І тільки зараз, через 30 років Незалежності, нам треба ледь не на коліна падати і бити чолом об землю, аби дякувати – не надякуватися, що нарешті виник месія з безгрішною репутацією та ідеальною біографією»* [Волинські новини, 09.10.2020];

– *бити чолом* – «просити кого-небудь про щось» [СФУМ, с. 30]: *«Народ досі б'є чолом, хоча пора вже бити ногами!»* [ГО «Антикорупційна організація, 28.02.2019];

– *вдарити чолом* – «1) шанобливо вклонитися, привітавшись до кого-небудь, запрошую чи когось або прощаючись з кимсь; 2) попросити кого-небудь про щось // заст. Поклопотати про щось перед людьми, наділеними владою» [СФУМ, с. 55]: *«Просимо вас, дядьку, до вітальні, на Шевченків вечір, – низько вдарила чолом Леся»* [М. Олійник].

Друга група пантомімічних фразеологізмів об'єднує стійкі словосполучення, що вербалізують ритмічні дії, зокрема танцювальні. Такі фразеологізми пов'язані з етнокультурними особливостями українців та репрезентовані як дієслівні двоконпонентні конструкції, напр.:

– *вибрикувати гопки* – «дуже радіти» [СФУМ, с. 63]: *«Скільки оці? Два, кажете? А півтора? – Півтора то й півтора... Хай вибрикує ваш хлопчик гопки!»* [О. Ільченко];

– *викидати колінця* – «1) робити вигадливі рухи, фігури в танці; витіювато танцювати; 2) здійснювати, робити якийсь несподіваний, не-розумний або легковажний вчинок; 3) *рідше*. співати, роблячи несподівані переходи в тональності, силі і висоті звуків» [СФУМ, с. 72]: *«І викидають інколи такі колінця, що у хлопців від заздрощів кінці з кінцями не сходяться»* [Останній Бастіон, 09.07.2020];

– *садити закаблуками* – 1) «завзято, із запалом танцювати» [СФУМ, с. 628]; «**Садить** Ванька **закаблуками**» [Остап Вишня];

– *ударити в закаблуки* – «завзято затанцювати» [СФУМ, с. 733]: «**Старий ударив в закаблуки**,. *Аж встала курява!*» [Т. Шевченко].

Наведені пантомімічні фразеологізми засвідчують емоційно насичене життя представників українського народу, їхню рухову активність і танцювальну майстерність.

Незначну кількість пантомімічних фразеологізмів складають мовні одиниці, що описують ходу людини, особливості її пересування в просторі, яке залежить насамперед від фізичного стану мовця, напр.:

– *потягнути ноги* – «повільно, ледве переступаючи, піти» [СФУМ, с. 552]: «*Хто таки й **потягне** **ног** до хати чи в клуню на ночівлю, а хто... тут на землю біля призьби повалиться у втомі*» [А. Головка];

– *ледве (насилу) ноги нести (носити)* – «не мати змоги нормально йти (від старості, втоми, переживань)» [СФУМ, с. 433]: «*А так утомилась... **Ледве, ледве нес**у **ноги!***» [Т. Шевченко].

Низка пантомімічних фразеологізмів вказує на зарозумілість, гордість чи улесливість людини. Значення руху в таких фразеологізмах вербалізує дієслівний компонент *ходити*, напр.:

– *ходити (стояти, виступати) козирем (королем, тузом)* – «триматися з погордою, зарозуміло, незалежно; хизуватися» [СФУМ, с. 750]: «*Іван попереду з гармонією у руках, **виступа козирем***» [Панас Мирний];

– *ходити півнем* – «триматися зверхньо, гордовито, хоробро або зухвало» [СФУМ, с. 750]: «*Зовні Микола Васильович весь помолодів, **ходив півнем** у піджачку наопашки*» [М. Рудь];

– *ходити навичем (гоголем)* – «1) триматися поважно, гордовито, зарозуміло, зверхньо; 2) бути вдягненим у яскраве, барвисте або багате вбрання» [СФУМ, с. 749]: «*Моєму молодому колезі батьки на 25-річчя*

подарували трикімнатну квартиру. Він **ходить навичем** – заavidний жєних!» [Життя, 06.03.2023];

– *ходити в'юном* – «догоджаючи кому-небудь, підлещуватися; запобігати перед кимсь» [СФУМ, с. 749]: «Усі вони **в'юном ходили** коло господаря, вихваляючи родину Розумів і ловлячи жадібно кожне його слово» [М Лазорський].

Важливу невербальну інформацію репрезентує поза людини. З-поміж пантомімічних фразем фіксуємо такі, що описують характер поз учасників комунікативної взаємодії, зокрема низка фразеологізмів відображають особливості вертикальної пози людини. У таких пантомімічних сполуках основний компонент виражений дієслівною лексемою, напр.:

– *стояти горою* – «невідступно, всіма силами захищати, відґ стояувати кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 696]: «Мій брат був дуже добрим, щирим. Він атовець, пройшов гарячі точки, дуже любив своїх побратимів, завжди **стояв горою** за них і казав, що йде першим» (Суспільне Новини, 29.05.2023);

– *стояти (стіною) муром* – «виступати одностайно, згуртовано на захист кого-, чого-небудь» [СФУМ, с. 697]: «Матеуш Моравецький: Польща і Румунія **стояли муром** за Україну від початку російської агресії» [Polskie Radio, 28.03.2023];

– *стати гонки* – «не погодитися з ким-, чим-небудь, запротестувати» [СФУМ, с. 691]: «З товаришем Вогневи́ком так не поговориш, як з Будяком або Маленькою. Перед ним **гонки не станеш**» [Ю. Збанацький];

– *стати (встати) [на] диби* – «не погодитися з чим-небудь, запротестувати» [СФУМ, с. 691]: «Тут **стала на диби** й Оріся. Вона категорично відмовилася грати дівчину подружку Оксани» [Ірина Вільде].

В останньому пантомімічному фразеологізмі спостерігаємо перенесення поведінки коней на людську поведінку при незгоді чи непокорі. Як і тварина, яка стає на диби, щоб звільнитися від небажаного вантажу, людина приймає метафорично подібну позу, щоб позбутися небажаних чи неприйнятних думок.

Пантомімічні фразеологізми можуть ілюструвати позу у вертикальному положенні, яка пов'язана з процесом сидіння. Здебільшого у таких фраземах стрижневим компонентом є дієслівна лексема *сидіти*, напр.

– *сидіти на порохівій бочці (на пороховому погребі)* – «перебувати під загрозою небезпеки, катастрофи» [СФУМ, с. 645]: «*Не може бути, щоб НАТО сиділо на порохівій бочці*, – зазначив колишній заступник міністра оборони країни» [Чернівецький промінь, 16.05.2022];

– *сидіти на голках* – «нервувати, нетерпеливитися, переживати за щонебудь» [СФУМ, с. 644]: «*Поки підприємці сидять на голках, під питанням залишиться і «фінансове самопочуття» усієї країни*» [Вокс Україна, 20.04.2022];

– *сидіти каменем (пеньком, крячкою)* – «1) знаходитися в нерухомому положенні; 2) наполегливо займатися чим-небудь, заглиблюватися у якусь роботу, заняття і т. ін.; 3) перебувати де-небудь безвідлучно, нікуди не виходячи або не від'їжджаючи» [СФУМ, с. 645]: «*Увесь Єрусалим, старе й мале біжить, щоб на видовисько поглянуть, се тільки ти тут каменем сидиш*» [Леся Українка].

Останній фразеологізм у межах першого значення ілюструє цілковиту нерухомість людини, що умотивовано фізичними властивостями *каменя чи пенька*.

Низка пантомімічних фразеологізмів ілюструє горизонтальне положення «лежачи». Такі стійкі вислови здебільшого є двокомпонентними з опорою на дієслівну лексему *лежати*, пор.:

– *лежати пластом* – «тяжко хворіти, не підніматися через слабкість» [СФУМ, с. 331]: «*Кілька днів я лежала пластом, кожен рух викликав суміш пекельного свербіння і болю*» [UKR.NET, 31.12.2022];

– *лігма (лежнем, лежма) лежати* – «нічого не робити; ледарювати, байдикувати» [СФУМ, с. 331]: «*Час такий, що нікому лежнем лежати не годиться!..*» [П. Панч];

– *лежати лоском* – 1) бути неприбраним, невпорядкованим і т. ін.; 2) нічого не робити, байдикувати якийсь час [СФУМ, с. 331]: «Я витримувала такі штори, коли *лежав лоском* увесь екіпаж» [Портал Чернігова, 30.12.2020];

– *лежати на перинах* (на печі, на подушках і т. ін.) – «нічого не робити, не перетрудуватися; ледарювати» [СФУМ, с. 331]: «Хочеш їсти калачі – не лежи на печі!» [Народна творчість].

Наведені пантомімічні фразеологізми омовлюють пасивність людини, пов'язану з поганим самопочуттям, хворобою чи небажанням виконувати певну роботу.

Отже, фразеологізми з пантомімічними компонентами (на позначення рухів тіла, ходи, пози) виформовують значну групу кінесичних фразем, які номінують невербальну поведінку з вказівкою на активний чи пасивний орган тіла людини, описують горизонтальне чи вертикальне положення тіла.

2. 2. Фразеологізми з просодичними компонентами

У системі фразеологізмів з невербальними компонентами, окрім кінесичних фразем, виокремлюємо просодичні стійкі вислови, які пов'язані з утворенням звуків і їх вимовою.

У мовознавстві термін «просодія» використовують на позначення сукупності супraseгментних ознак, тобто динамічних, висотних, часових змін, що характеризують той чи той відрізок мовленнєвого континууму (склад, фонетичне слово, фразу) та виконують смислорозрізнювальну функцію.

Просодичні явища – «інтонація, ритм, фразовий наголос в акустичному аспекті характеризуються такими показниками, як частота основного тону, амплітуда інтенсивності і темп мовлення. Взаємозв'язки між цими параметрами є нелінійними, а спосіб, у який поєднуються фізичні показники, щоб відобразити три основні параметри, також варіюється» [64, с. 96].

На думку В. Паращука, інтонація – «комплексна єдність, , сформована значними варіаціями: 1) тону, 2) гучності (сили вимовляння) і 3) темпу (тобто швидкості мовлення та розстановки пауз). Отож, поняття просодії та інтонації співвідносяться, як більш загальне (просодія) й один з компонентів загального (інтонація). Чимало іноземних фонетистів обмежують формальне визначення просодії винятково тональними змінами» [62, с. 193].

Л. Солощук вважає, що просодичні компоненти «становлять комунікативно значуще інтонаційне оформлення вербальних висловлень, здатних передавати різний зміст синтаксично та семантично ідентичних речень завдяки інтонаційному варіюванню» [39, с. 38]. Мовознавиця акцентує на емоційності інтонації, зазначаючи, що «емоції, які переживає адресант, для адресата є додатковою інтонацією, він бере її до відома, конструюючи подальший комунікативний процес зі своїм партнером» [39, с. 40]. Окрім того просодичні компоненти передають різні зміни в емоційному настрої мовця.

Фразеологізми з просодичними компонентами – це стійкі невербальні звороти, семантика яких пов'язана з усіма особливостями голосового апарату мовця: «тембр голосу, мелодика мовлення (зміна висоти голосу), енергетичні характеристики (сила звучання та її зміна)» [17, с. 152].

Вважають, що тон мовлення допомагає краще пізнати емоції страху й гніву, але важко розрізнити почуття любові, задоволення, печалі чи гордості. У межах фразеологізму вербальні та просодичні засоби функціонують у тісній взаємодії.

Ураховуючи тип висловлювання та інтонацію, виокремлюємо просодичні фразеологізми, у яких формально головний компонент представлений дієслівною лексемою, а формально залежний – іменниковою. Такі фраземи здебільшого є двокомпонентними:

– *відкривати рота* – «починати говорити, висловлюватися» [СФУМ, с. 102]: «– Якщо була така необхідність ухвалити цей закон, то це слід було

робити у 2015-му, щоб сьогодні ніхто вже **не відкривав рота** і не казав, що це пов'язано з виборами, – наголосив Разумков» [Український тиждень, 31.03.2019];

– *ковтати слова* – «нерозбірливо, нечітко, скоромовкою говорити, читати і т. ін.» [СФУМ, с. 303]: «– Як ти читаєш? Чому ти **ковтаєш слова?**» [Ю. Збанацький];

– *рвати слова* – «говорити уривчасто, запинаючись» [СФУМ, с. 595]: «– Чого ж ти стоїш, Хведоре? – спитала Пріська. – Сідай! Що скажеш доброго? – Та я се до вас... – **рвучи слова**, несміливо почав він» [Панас Мирний];

– *дерти мовчака* – «не протестувати, не заперечувати; мовчати» [СФУМ, с. 194]: «Як не крути, як не верти, а хвіст підгорни під себе та й **дери мовчака**» (Панас Мирний);

– *стріляти словами (відмовами)* – «говорити уривчасто, запинаючись» [СФУМ, с. 698]: «В'ються вони кругом панянок, ведуть веселу-жартівливу розмову, **стріляють** то сюди, то туди своїми гострими **одмовами**» [Панас Мирний].

У складі деяких просодичних фразеологізмів фіксуємо службові компоненти:

– *цідити крізь зуби* – «говорити неохоче або невиразно, ледве розтуляючи рот» [СФУМ, с. 757]: «На Бахмуті хлопці приїжджали не тільки фізично поранені, але й психологічно вбиті. Вони **цідили крізь зуби**: «І скільки їх там ще, коли вони нарешті кінчатся? Все лізуть і лізуть...» [Українська правда, 22.06.2023];

– *цвіркати через губу* – «ставитися до чогось з презирством; нехтувати чим-небудь» [СФУМ, с. 756]: «В нас адміністратори зобов'язані пояснювати правила, а не **цвіркати через губу**, що бачимо зараз вже тут від трьох» [Вікіпедія, 28.06.2022];

– *сипати словами як горохом* – «говорити, не зупиняючись, дуже швидко і багато» [СФУМ, с. 647]: «Тетяна **сипала словами**, мов дрібним **горохом**» [Новини Міжмор'я, 29.09.2023].

Сила голосу мовця може залежати від фізичного та емоційного стану мовця, його ставлення до комунікативного партнера та до змісту висловлювання. Просодичні фразеологізми на позначення сили голосу містять іменникову лексему *голос*, напр.:

– *[й] голосу не відводити* – «втрачати здатність говорити, розмовляти» [СФУМ, с. 97]: «Часом так груди зложить, що **й голосу не одведу**» [О. Стороженко];

– *на весь (на повний / у повний) голос* – «1) дуже голосно, з усієї сили; 2) нічого не приховуючи, з усією повнотою, переконливістю» [СФУМ, с. 159]; «Вони його обожнюють: фани «Арсенала» **в повний голос** співали для Зінченка» [Tribuna.com, 18.09.2023].

Просодичний фразеологізм *підіймати (підносити) голос* – «1) починати говорити, висловлювати свої думки; 2) розмовляти голосніше, підвищувати тон, перев. сердячись; сварити кого-небудь, дорікати кому-небудь» [СФУМ, с. 510] характеризує відстоювання власної думки, чим і спричинене підвищення тону. Такий вислів має характеризується не лише просодичними особливостями, а й емоційним навантаженням.

У просодичному фразеологізмі *розпускати голос* – «не стримувати себе в розмові, говорити багато неприємного» [СФУМ, с. 613] основне смислове навантаження виконує дієслівний компонент *розпускати*, що означає «знижувати вимогливість до кого-небудь, контроль за кимсь, дозволяти йому не стримуватися у виявленні своїх почуттів, настрою і т. ін.» [ВТССУМ, с. 1259].

У деяких просодичних фразеологізмах голосові характеристики можна визначити лише контекстуально, оскільки вони пов'язані з фізіологічними особливостями мовця, залежать від його психічного, емоційного стану, напр.: – не своїм (нелюдським, несамовитим) голосом [СФУМ, с. 160]: «Останній тиждень кричала **не своїм голосом** та роздирала обличчя» [Telegraf.in, 06.04.2021]; «Сьогодні для мене був один з найважчих супроводів... Бачити як

*мати виглядає сина... Тримає портрет в руках і говорить до нього... а потім чути крик **нелюдським голосом** біля моргу...*» [Волинська служба новин, 16.06.2023]. У першому реченні значення фразеологізму пов'язане з фізичними відчуттями болю, у другому – з душевними переживаннями.

Отже, повноцінне розуміння змісту комунікації залежить від уміння мовця сприймати та розуміти інтонаційні особливості висловлювання, оскільки через інтонацію передається значна частина смислової та емоційної інформації. Наприклад, виразність емоції мовця, зокрема втрату емоційного контролю над собою та велике емоційне напруження передає просодичний фразеологізм *зриватися з голосу* – «утрачати голос, замовкати від надмірного крику або хвилювання» [СФУМ, с. 272]: *«Бояри загомоніли. Судислав, намагаючись перекричати їх, **зірвався з голосу**»* [А. Хижняк].

Просодичні фразеологізми, які «озвучують» голосову поведінку мовця, становлять найменшу групу кінесичних стійких висловів, однак відображають ментальність українського народу, описуючи його переживання та емоційний стан.

Висновки до розділу 2

Отже, фразеологізми з невербальними компонентами є контекстуально та культурно зумовленими, реалізуються в ситуації взаємодії та в українському етнокомунікативному вимірі загалом.

Виокремлені групи фразеологізмів з невербальними компонентами об'єднують стійкі вислови відповідно до їх особливостей: наявність у складі фразеологізму соматичного компонента, вказівка на комунікативно важливий рух, взаємодія прямого та переносного значення невербальних фразем, особливість парадигматичних відношень, які зумовлені емотивністю. Низка невербальних фразеологізмів відзначена варіативністю компонентів, що впливає на стилістичне навантаження стійких одиниць та засвідчують національно-культурні риси українського народу.

Розділ III.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3. 1. Вивчення фразеологізмів в умовах Нової української школи

Модельна початкова програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори Н. Б. Голуб та О. М. Горошкіна) [24] передбачає вивчення фразеології в 5 класі. У процесі студіювання фразеологічних явищ учні повинні навчитися вирізняти фразеологічні одиниці як у своєму, так і чужому мовленні, правильно послуговуватися такими мовними одиницями у повсякденному спілкуванні задля ефективної комунікації зі співрозмовником.

Важливо, щоб п'ятикласники навчилися через фразеологічні засоби пояснювати свій (та інших мовців) емоційний стан з урахуванням відповідних відтінків, при цьому повинні дотримуватися норм у виборі фразеологічних одиниць. Результати навчання учнів 5-го класу передбачають уміння використовувати фразеологізми з метою збагачення міжособистісного спілкування позитивними емоціями, створювати комфортну атмосферу під час комунікації, навчитися спонукати співрозмовника до певних дій.

Важливою діяльністю під час вивчення фразеологізмів є робота зі словником, що допоможе учням демонструвати фразеологічне багатство та виявляти власні мовні уподобання під час добору фразеологічних одиниць.

У навчальній програмі у межах пізнавальної діяльності передбачено роботу, яка полягає в передаванні змісту фразеологізмів за допомогою невербальних засобів. Тому доречно в цьому аспекті запропонувати учням фразеологізми з невербальними компонентами, зміст яких вони зможуть передати через жестові, мімічні та пантомімічні знаки.

У модельній програмі «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори О. В. Заболотний, В. В. Заболотний,

В. П. Лавринчук, К. В. Плівачук, Т. Д. Попова) [25] вивчення фразеології передбачено в 6 класі. У межах мовної лінії запропоновано проблемні питання для шестикласників: *«Що спільного й відмінного між словом і фразеологізмом? Як народжуються фразеологізми? Навіщо потрібно знати й використовувати фразеологізми?»* [25, с. 40]. Допоможе відповісти учням на ці питання виконання таких завдань: лінгвістичний експеримент (заміна фразеологізмів словами), з'ясування походження фразеологізмів, лінгвістичні ігри та вікторини.

Саме цією модельною програмою послуговується Чернівецький ліцей № 9 Чернівецької міської ради, у якому я мала можливість проходити педагогічну практику (керівник від бази практики – учитель-методист О. В. Лаба, керівник від кафедри сучасної української мови – О. В. Кульбабська). У навчально-тематичному плануванні з української мови для 6 класу на вивчення фразеології відведено 6 годин.

Пропонуємо методичні рекомендації щодо вивчення фразеології в 6 класі Нової української школи:

1. Вивчення фразеологізмами потрібно розпочинати із з'ясування їхнього значення та контекстуального вживання в тесті. Структуру фразеологізмів варто розглядати пізніше.

2. При вивченні фразеологізмів доцільно використовувати сучасні інтерактивні технології та комп'ютерні програми, зокрема під час роботи в межах лінгвістичних експериментів, фразеологічних вікторин та в процесі розгадування ребусів.

3. Фразеологію потрібно розглядати у зв'язку з іншими темами, що вивчаються на уроках української мови, у такий спосіб забезпечуючи міжпредметний та внутрішньопредметний зв'язки.

4. У процесі засвоєння фразеологізмів варто використовувати метод порівняльного аналізу задля підвищення рівня фразеологічної компетентності.

Учні можуть порівнювати українські фразеологізми з фразеологічними одиницями інших мов.

5. Рекомендуємо залучати різнорівневу роботу з шестикласниками, ураховуючи їхні індивідуальні можливості. Важливо пропонувати учням такі завдання, що вимагають від них засвоєння матеріалу на різних рівнях.

6. Окрім підручників, варто використовувати додаткову літературу (наприклад, тексти художньої літератури), у якій функціонують фразеологізми.

7. Поглиблення знань з фразеології повинно відбуватися в межах позакласних занять, які можна присвятити темам: «Фразеологізми в усній народній творчості», «Функціонування фразеологізмів в українській літературі» тощо.

8. Рекомендуємо використовувати різні методи оцінювання, що дозволять перевірити рівень учнів у процесі засвоєння фразеологізмів.

Пропонуємо ефективну систему вправ та завдань під час вивчення фразеології, у тому числі із залученням фразеологізмів із невербальними компонентами.

Вправа 1. А. Поясніть лексичне значення виділених фразеологічних одиниць.

*Від Чернівців до Львова **рукою подати**.*

*Марійка **надула губки**, бо не хотіла виконувати домашнє завдання.*

*У Назарчика **очі розбігалися** від такої великої кількості солодоців полицях у магазині.*

Б. Замініть кожен з фразеологізмів одним словом із таким самим значенням.

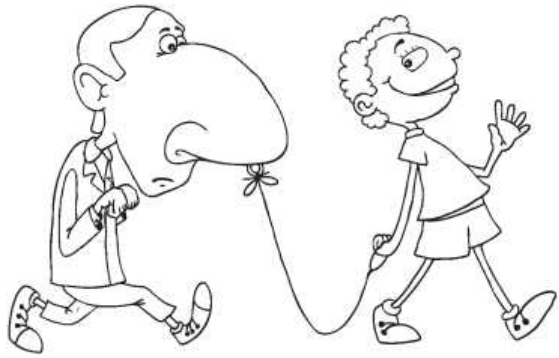
В. Яку роль виконують фразеологізми у наведених реченнях.

Вправа 2. Назвіть фразеологізми, які ілюструють подані світлини, з'ясуйте їхнє значення.

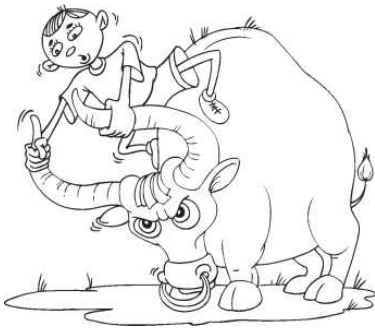
1.

2.

Вправа 3. А. Прочитайте текст. Визначте його тип та стиль мовлення.

Одного дня в школі пролунав голосний дзвінок і закликав учнів на урок. На занятті з української літератури Михайлика запитала вчителька, чи виконав він домашнє завдання, чи вивчив вірш напам'ять. Михайлик захвилювався, почав пекти раків. Валентина Іванівна дре собі горло. Михайлик переливає з пустого в порожнє. Вчителька продовжує читати нотацію. Усі учні в класі перешиптуються між собою про Михайликів малий розум. Хлопчик відстоює свою позицію, замилує всім очі. Однак він таки не вчив вдома, а ловив тав.

Валентина Іванівна висмоктує соки зі школяра. Михайлик хляпає вухами, а в цей час земля в нього горить під ногами. У такій напруженій ситуації урок української літератури підійшов до завершення. У Михайлика лежав тягар на душі, і злетів він на сьоме небо, коли пролунав дзвінок на перерву.

Вдома мати взяла бика за роги, а Михайлик взявся за розум. Наступного дня мама, проводжаючи сина до школи, промовила : хай тобі щастить. З того часу Михайлик не розбивав серця нікому. Увесь клас не міг відірвати очі від нього. Хлопчик усім утер носа. Валентина Іванівна з легким

серцем поставила Михайлику відмінну оцінку. Після уроків Михайлик взяв ноги на плечі і пішов додому. Зашикіривши зуби, хлопець порадував батьків, і їм відлягло від серця. Михайлик пообіцяв батькам вчитися, не покладаючи рук.

Б. З тексту випишіть фразеологізми та з'ясуйте їхнє значення за фразеологічним словником.

В. Який фразеологізм відображає ілюстрація до тексту.

Вправа 4. А. Перепишіть речення, замінюючи виділені слова синонімічними фразеологізмами, поданими в довідці.

1. Батьки **були розгублені**: не знали, як мотивувати сина до навчання.
2. Перед екзаменами усі учні в класі **дуже переживали**.
3. Марійка **заспокоїлася** і почала декламувати поезію Л. Костенко.
4. Максим **догоджав** батькові, бо дуже хотів новий велосипед.
5. Мама попросила Надійку **нікуди не виходити з дому**.

Довідка: хапалися за голову, розводили руками, взяла себе в руки, сидіти каменем, ходив в'юном.

Б. Визначте, якими членами речення виступають фразеологізми.

Вправа 5. Виконайте тестові завдання на відповідність.

А. До кожного фразеологізму з першої колонки доберіть синонімічний відповідник з другої.

1. рукою подати	А. точити ляс
2. і за холодну воду не
взятися	Б. водити за ніс
3. замилювати очі	В. палицею кинути
4. дерти голову	Г. і пальцем не торкатися
5. молотити язиком	Г. ні пари з уст
6. проковтнути язика	Д. задирати носа

Б. До кожного фразеологізму з першої колонки доберіть антонімічний відповідник з другої.

1. держати хвіст бубликом	А. сидіти на шії
2. не покладати рук	Б. не йти з думки
3. стати на ноги	В. виносити сміття з хати
4. викинути з голови	Г. дурити голову
5. тримати язик за зубами	Г. аби день до вечора
6. відкрити очі	Д. опустити руки

Вправа 6. А. Впишіть пропущені слова у фразеологізмах.

Цідити крізь ... ; сипати словами як ... ; сидіти на порохівій ... ; ледве триматися на ... ; розвішувати ... ; тримати ніс за ; намотати на

Б. З поданими фразеологізмами складіть речення.

Вправа 7. Доберіть по два фразеологізми зі словами *голова, ніс, око, рука, нога*.

Вправа 8. Прочитайте фразеологізми та з'ясуйте їх значення. Визначте джерело походження фразеологізмів.

Давати гарбуза; звити гніздо; око за око, зуб за зуб; шитий білими нитками; грати першу скрипку; манна небесна; сізіфова праця; вогонь Прометей; гідке каченя; золоті руки; останній з могікан; нитка Аріадни.

Вправа 9. Прочитайте прислів'я та приказки. Опишіть ситуацію, у якій доречно вжити один з висловів.

Легше язиком, ніж руками, молотити. За дурною головою нема ногам спокою. Тримай речі у шафі, а язик у роті. Коби хліб, а зуби найдуться. Гостре словечко коле сердечко. Любопитній Варварі ніс відірвали. Після бою кулаками не махають.

Вправа 10. А. Прочитайте крилаті вислови українців. Який смисл закладено в кожному з них.

Доброго вечора! Ми з України!

Сміємось – не здаємось!

Усе ще живу завдяки ЗСУ!

Батько наш – Бандера, Україна – мати!

Герої не вмирають!

Єдність – наша головна зброя!

Б. Придумайте ситуацію, у якій було б доречно вжито один з наведених афоризмів.

3. 2. Вивчення фразеологізмів в старших класах закладів загальної середньої освіти

Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти України репрезентує одне з основних завдань навчання української мови в закладах загальної середньої освіти – формування комунікативної компетентності, яка охоплює не лише знання системи мови й володіння мовним матеріалом (мовленням), але й дотримання правил комунікативної поведінки, соціальних норм культури спілкування. Сучасний етап розвитку шкільної освіти актуалізує проблему формування культури мовлення школярів, що охоплює постійну увагу до фразеологічної роботи. Фразеологічні одиниці віддзеркалюють багатство, образність та виразність мовлення кожної людини, що й привертає увагу багатьох дослідників – педагогів, лінгвістів, лінгводидактів.

Сучасна лінгводидактика наголошує на формуванні мовленнєво компетентної особистості учня, який досконало володіє влучними дотепними висловами чи стійкими семантично й експресивно забарвленими сполученнями слів, тобто фразеологізмами.

У чинних навчальних програмах для 10–11 класів збільшено кількість годин для вивчення української мови, зокрема 70 годин в рік – у *Програмі з української мови рівня стандарту* [51]; 140 годин в рік – у *Програмі з української мови профільного рівня* [50]. Зміст навчального матеріалу Програми рівня стандарту репрезентують чотири взаємопов'язані змістові лінії: мовна, мовленнєва, соціокультурна та діяльна. Змістове наповнення Програми профільного рівня формують лінгвістична, мовна, мовленнєва (комунікативна), соціокультурна, діяльнісна (стратегічна) лінії.

У *Програмі з української мови рівня стандарту* [51] вивчення фразеологізмів передбачено в 10 класі у межах теми «Лексична норма», на яку відведено 10 годин (на вивчення фразеології – 3 години). Десятикласники повинні засвоїти стилістичне забарвлення фразеологізмів, уміти визначати роль і доречність використання фразеологічних одиниць, їх стилістичну функцію, усвідомити різницю між фразеологічними синонімами та антонімами. З-поміж рекомендованих видів роботи важливим є укладання тематичного словника фразеологізмів української мови чи словника фразеологізмів, репрезентованих у творах певного письменника.

У *Програмі з української мови профільного рівня* [50] на тему «Фразеологія як розділ мовознавства» відведено 6 годин. Когнітивний (знаннєвий) складник навчальної програми передбачає вміння учнів знаходити в тексті і пояснювати фразеологізми, прислів'я, приказки, крилаті вислови, розуміння національної специфіки української фразеології, визначення джерел походження фразеологізмів. У межах праксеологічного (діяльнісного) складника учні мають навчитися комунікативно доцільно і правильно використовувати фразеологічні одиниці в мовленні з урахуванням їх стилістичних і контекстуальних особливостей, навчитися складати діалог із залученням етикетних формул та фразеологізмів. Окрім того, учні повинні вміти добирати фразеологічні синоніми та антоніми, розрізняти

фразеологізми-омоніми та працювати з фразеологічними словниками і довідниками, що уможливить якісне виконання творчої роботи, зокрема підготовки повідомлення на основі власних наукових (фразеологічних) пошуків. Аксіологічний (ціннісний) складник навчальної програми охоплює уміння десятикласників висловлювати ставлення до національно-мовного колориту фразеологізмів, їх вживання у різних стилях мовлення, що мотивує учнів до пошуку додаткової інформації з метою вирішення навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності. Використання фразеологічних засобів під час SMS-спілкування чи колективної комунікації в режимі конференції та в чатах передбачає інтерактивний (поведінковий) складник навчальної програми.

Під час вивчення фразеології важливо зреалізувати міжпредметні зв'язки, зокрема в межах позакласних занять можна запропонувати учням підготувати повідомлення на теми: «Фразеологізми в художніх творах українських письменників», «Фразеологічні відповідники в різних мовах», «Фразеологізми в мові засобів масової комунікації», «Використання фразеологізмів з невербальними компонентами», «Фразеологізми із соматичними компонентами» тощо.

Учителі-словесники повинні забезпечити взаємодію з десятикласниками під час вивчення фразеології, мотивуючи учнів до навчання. Варто проводити групові та індивідуальні заняття, залучаючи дискусії та дебати.

Потрібно надавати учням можливість ділитися власним досвідом та знаннями про фразеологізми, які вони використовують у власному розмовному мовленні. Це уможливить підвищення зацікавленості до вивчення та розуміння фразеологічних одиниць. Основною метою вивчення фразеології на уроках української мови є розвиток мовленнєвої компетентності учнів, збагачення їхнього лексичного багатства та навичок доречного використання мовних одиниць у різних комунікативних ситуаціях.

З метою формування фразеологічної компетентності учнів пропонуємо ефективну систему вправ та завдань із залученням фразеологізмів з невербальними компонентами:

– для учнів, які навчаються

за Програмою з української мови рівня стандарту:

Вправа 1. Користуючись словником фразеологізмів, з'ясуйте значення поданих фразеологізмів.

Заламувати руки, крутити носом, бити по руках, знімати шапку, переминатися з ноги на ногу, бити по руках.

Вправа 2. З довідки доберіть синоніми до фразеологізмів.

Лупати очима; зуби скриплять, дерти носа, брови полізли на лоба, очі загорілися.

Довідка: скреготати зубами, очі так і світяться, копилити губу, вбирати голову в плечі, очі на лоб лізуть.

Вправа 3. Доберіть до кожного фразеологізму, поданого в лівій колонці, його антонімічну пару, наведену в правій колонці.

1. розв'язати язика	А. брати під обстріл
2. випускати з рук	Б. ні за холодну воду не братися
3. гнути спину	В. прикусити язика
4. говорити у вічі	Г. брати в свої руки
5. укласти меч в піхви	Ґ. говорити за спиною
6. брати під захист	Д. брязкати зброєю

Вправа 4. Змодельуйте ситуацію, написавши листа-прохання до органів місцевої влади про проведення лінгвістичного фестивалю. Використайте у своєму листі 5 висловів, які подані нижче.

- *привертати увагу;*
- *взяти до уваги;*
- *потребувати допомоги;*
- *порушувати питання;*
- *вжити заходів;*
- *компетентні органи;*
- *мати на меті;*
- *брати участь;*
- *надати можливість;*
- *залучити до роботи;*
- *дійти згоди.*

Вправа 5. А. Заповніть пропуски в реченнях.

1. Цуценя було дуже гарним, очей _____ .
2. Йому від такої неочікуваної звістки відібрало _____ .
3. Мамо, не беріть все близько до _____ .
4. Максим уважно спостерігав та мотав собі _____ .
5. Щоб допомогти матері, дівчинка прокинулася ні світ _____ .
6. У такий складний час не варто кидати гроші на _____ .
7. Пішов Микола шукати вітра в _____ .
8. Від таких новин голова йде _____ .

Б. Розтлумачте значення кожного фразеологізму.

Вправа 6. Зі словника фразеологізмів випишіть фразеологізми, які б ілюстрували жести.

Вправа 7. З'ясуйте стилістичну функцію фразеологізмів у наведених реченнях.

«1. За якихось півгодини зайшов до хати, а вона тільки голими стінами світить. 2. Олена Левківна теж не сиділа склавши руки – засипала в мішки пшеницю. 3. Груді його ходили ходором, з рота вилітали не слова, а гарячий присок. 4. – Видать, про корову знаєте..., – мовив кривенький так, наче камінь спав з душі. 5. Могла б нагадати й пізніше, коли вже, свербить язик. 6. Микола з горем навпіл закінчив п'ять класів, цієї осені мав іти в шостий. 7. Наче й війна була на їх голову, й нестатки, а от роблять – як мокро горить. 8. Та, звісно, під лежачий камінь вода не тече» [Є. Гуцало].

Вправа 8. Напишіть мінівір на вільну тему, використовуючи фразеологізми.

Кирпу гнути, тонке діло, і сміх і гріх, туману напустити, землі під ногами не чути, легкий хліб, ані на волосинку, не по собі, бісики пускати, три чисниці до смерті, непочатий край, на гарячому піймати, з неба впасти, ламати списи, гнути спину, пам'ятати до нових віників, ні в зуб ногою, давати перцю, в око впасти, хто як уміє, китайська стіна, як горохом об стіну.

Вправа 9. Підготуйте повідомлення на тему: «Фразеологізми у заголовках ЗМІ».

Вправа 10. Підготуйте усну доповідь на одну із тем: «Фразеологізми у творах І. Нечуя-Левицького», «Фразеологізми у творах Панаса Мирного», «Фразеологізми у творах І. Карпенка-Карого».

— для учнів, які навчаються

за Програмою з української мови профільного рівня:

Вправа 1. Випишіть ті мовні одиниці, які можуть бути фразеологізмами. З п'ятьма з них складіть речення та підкресліть граматичну основу.

Роззявити рота, сухий лист, грати з вогнем, з кам'яним лицем, кривити рот, київські каштани, на ноги поставити, чорний хліб, підкрутити гайку, сонячне проміння, в'язи скрутити, крутити носом, материнська порада, каламутити воду, подати руку, облизувати губи, пхати свого носа.

Вправа 2. Поясніть значення фразеологізмів. Який спільний компонент їх об'єднує?

Зуби показувати, світити зубами, скалити зуби, вишкіряти зуби, скреготати зубами, клацати зубами, зуби скриплять, зуб на зуб не попадає.

Вправа 3. Користуючись словником, поясніть значення фразеологізмів з дієслівним компонентом *бити*. Наведіть приклади фразеологізмів з дієсловом *показувати*.

Бити себе в груди, бити зорю, бити в долоні, бити по кишені, бити на сполох, бити тривогу, бити джерелом, бити байдики, бити лихом об землю, бити чоботи, бити лихом об землю, бити поклони, бити чолом.

Вправа 4. Перепишіть речення, уставляючи на місці пропусків відповідні фразеологізми з довідки. Поясніть їх значення.

1. Коли дівчина йшла додому, 2. Світ Марічці не милий став без коханого, ... і нічим не цікавиться. 3. Жінка носилася зі своїми гостями 4. У сусідів грошей 5. Ходив Іван увесь день по подвір'ю, 6. Гості танцювали так, що хата

Довідка: *лігма лежить, ходила ходором, шукав п'ятого кута, як курка з яйцем, кури не клюють, земля під ногами горіла.*

Вправа 5. Доберіть до поданих тлумачень фразеологізми. З'ясуйте, у яких стилях мовлення вони використовуються.

Основа чого-небудь; дуже бідний; поводитися необережно, здійснювати що-небудь небезпечно, не думаючи про наслідки; втратити здатність або бажання говорити, уперто мовчати; хтось або щось, що скеровує кого-небудь у житті; кому-небудь неприємно, гидко слухати що-небудь; те, що відкриває кому-небудь дорогу до чогось.

Довідка: голий як бубон (як турецький святий); путівка в життя; вуха в'януть; провідна зірка; як води в рот набрав; гратися (бавитися) з вогнем; наріжний камінь.

Вправа 6. Прочитайте народні вислови, які описують характер людського мовлення. З'ясуйте, які комунікативні правила відображають відображають прислів'я та приказки.

1. *Говори до гори, а гора горою!* 2. *Говори, не говори!* 3. *Легше говорити, ніж зробити.* 4. *Бабські слова – пуста полова!* 5. *Не тріскай, як кора на морозі!* 6. *Мудра голова не дбає про лихі слова.* 7. *Пуста мова не варта доброго слова.* 8. *У багатослів'ї не без пустослів'я.* 9. *Краще горбатий, ніж язикатий.* 10. *Чоловік має два вуха, щоб слухав, а один язик, щоб говорив.* 11. *Від привітливих слів язик не одсохне.* 12. *Не говори пишно, аби тобі на зле не вийшло.*

Вправа 7. Користуючись словником чи інтернет-ресурсами, поясніть значення фразеологізмів. Підберіть, якщо можливо, українські відповідники.

Terra incognita; tabula rasa; alter ego; veni, vidi, vici; post factum; finis coronas opus; aqua vitae; Finita la commedia!

Вправа 8. Попрацюйте з фразеологічним словником та визначте значення фразеологізмів. Визначте, з мовлення представників яких професій потрапили ці фразеологічні одиниці до загального вживання.

Сім раз відмір, а раз одріж; грати першу скрипку; по всіх швах; підвищувати тон; губити нитку; як по нотах; між молотом і ковадлом; ловити рибу в каламутній воді; брати з бою; цей номер не пройде; з іншої опери; відігравати роль; виконувати завдання на відмінно; триматися на задньому плані; білими нитками шито; лити воду на млин; куди голка туди й нитка; закидати вудочку; зняти маску; ставити сильце комусь; вести підкоп; взяти під обстріл; скласти зброю; на ловця і звір біжить.

Вправа 9. З'ясуйте, з яких мов потрапили фразеологізми як переклади в українську.

Апетит приходить під час їжі; бути не в своїй тарілці; де собака заритий; дивитися крізь пальці; всі дороги ведуть до Риму; синя панчоха; крізь терни до зірок; жити на широку ногу.

Вправа 10. Підготуйте повідомлення на одну із тем: «Медійна фразеологія», «Функціонування жаргонних фразеологічних одиниць у ЗМІ», «Фразеологізми української мови в сучасних газетних текстах», «Трансформовані фразеологізми у медійному тексті», «Фразеологізми з невербальними компонентами у текстах сучасних українських творів».

Висновки до розділу 3

Вважаємо, що основними підходами до формування фразеологічних умінь мають бути комунікативно-діяльнісний і компетентнісний. З-поміж методів навчання важливими є метод спостереження та аналізу мовних явищ,

а також метод вправ. Основними прийомами під час вивчення фразеологізмів в закладах загальної середньої освіти є: прийом формування умінь і навичок використання фразеологічного матеріалу в мовленні, прийом семантизації мовних одиниць та прийом конструювання власних висловлювань. З-поміж засобів навчання ефективними є словники, ілюстрації, дидактичний матеріал з художніх творів та медійних текстів. Система запропонованих вправ та завдань під час засвоєння фразеології сприятиме якісному та ефективному процесу формуванню комунікативних умінь і навичок учнів та удосконаленню їхньої культури спілкування. Окрім того, залучення фразеологізмів з невербальними компонентами допоможе учням познайомитися з жестовою поведінку українців, зрозуміти специфіку невербальної комунікації.

ВИСНОВКИ

Невербальні засоби спілкування – це сукупність несловесних знаків, які позначені функціонально-динамічним характером, оскільки мовець їх відтворює в результаті жестово-рухової та голосової діяльності під час комунікативної взаємодії. Як і вербальні знаки, невербальні засоби можуть продукувати висловлювання, передавати повідомлення та регулювати комунікативний процес.

Фразеологізми, які репрезентують невербальну поведінку, є специфічними мовними знаками, що переводять невербальний код у вербальний. Такі одиниці є периферійними в загальній фразеологічній системі української мови.

Для фразеологізмів з невербальними компонентами характерні, окрім універсальних ознак, також національно-мовні маркери, що відображені в значеннях, особливостях вживання, репрезентовані через лексико-компонентний склад та структурні моделі. Основна особливість таких фразеологічних одиниць – вербалізація жесту фразеологізмами передбачає дві площини значення: репрезентація кінеми як власне фізичної дії та значення кінеми як знака.

Стійкі сполуки з невербальними компонентами виформовують розгалужену групу української фразеологічної системи, для якої характерна багатоваріантність та складність семантичних процесів.

Урахування основних ознак фразеологізмів з невербальними компонентами уможливило виділення їхніх основних типів: 1) фразеологізми з кінесичними компонентами; 2) фразеологізми з просодичними складниками. До першої групи належать фразеологізми з мімічними, візуальними, тактильними та пантомімічними невербальними елементами.

У стійких сполуках з кінесичними компонентами план вираження представлений різними комунікативно значущими рухами. У складі таких

фразеологічних одиниць наявні соматичні компоненти (голова, шия, обличчя, рот, очі, ніс, вуха, рука, палець, нога), які вербалізують рухову активність мовця та омовлюють його комунікативно значущі дії в просторі (динаміка руху, розміщення тіла).

Фразеологізми з мімічними компонентами виражають особливості кінесичної поведінки мовця, що пов'язана з комунікативними характеристиками обличчя людини (*з кам'яним лицем, мов кислицю з'їв, дути губи, кривити рот, крутити носом*). На комунікативному рівні такі одиниці є насамперед емотивними знаками, що вказують на внутрішній стан мовця, посилюють експресивність комунікації, є ознакою для розпізнавання та розуміння відповідних емоційних реакцій. Структура таких стійких висловів репрезентована моделлю «дієслово + іменник», що іноді може ускладнюватися поширювальними компонентами з метою конкретизації чи підсилення значення фраземи.

Фразеологізми з невербальними компонентами на позначення візуальних характеристик людини описують рухливість очей (*очі бігають, очі стріляють, стрибати очима, обводити очима*), характеризують погляд людини (*встромляти очі, не відривати погляду, витріщити баньки, пожирати очима, пропикати очима, відводити очі*), вербалізують фізіологічні реакції (*очі сльозами сходять, очі на мокрому місці*). Варіантність структурних компонентів у таких візуальних фразеологізмів надає їм експресивності, стилістичної різноманітності та широких виражальних можливостей.

Стійкі сполуки з тактильними невербальними компонентами мають подвійну номінацію: виражають певне значення та позначають конкретний рух. Виокремлено чотири групи таких мовних одиниць, які: 1) вказують на дейктичні жести (*тикати пальцями, показати поріг, вказувати на двері*); 2) позначають описові жести (*скидати капелюх, кидати рукавичку, держати камінь за пазухою*); 3) репрезентують символічні жести (*махнути рукою,*

братися за голову, братися фертом в боки); 4) відтворюють підсилювальні жести (*бити себе в груди, показати кулак, покласти руку на серце*).

Пантомімічні фразеологічні сполуки номінують виражальні рухи людини, що пов'язані з ходою, поставою та жестами, які передають емоційний стан мовця, його хвилювання чи ставлення до певної ситуації. З-поміж пантомімічних сталих висловів виокремили два різновиди: 1) фразеологізми, які позначають коливальні рухи (*бити поклони, упадати в ноги, валитися з ніг, ставати на коліна, клонити голову, бити чолом*); 2) фразеологізми, що номінують ритмічні дії (*вibriкувати гопки, садити закаблуками, ходити козирем, стати на диби*). Фразеологічні одиниці з пантомімічними компонентами номінують невербальну поведінку з вказівкою на активний чи пасивний орган тіла людини та описують горизонтальне чи вертикальне положення тіла.

Фразеологізми з просодичними компонентами становлять значно меншу групу, ніж з кінесичними складниками. Семантика цих стійких невербальних зворотів пов'язана з усіма особливостями голосового апарату мовця (тембром голосу, мелодикою мовлення (змінною висоти голосу), енергетичними характеристиками (силою звучання та її змінною). Такі фразеологізми є здебільшого двокомпонентними (*дерти мовчака, не своїм голосом, на весь голос, зірватися з голосу*).

Проаналізовані групи фразеологічних одиниць з невербальними компонентами об'єднують стійкі одиниці відповідно до їх основних характеристик: наявності в структурі фразеологізму соматичного компонента, вказівки на комунікативно важливий рух, взаємодію прямого та переносного значення невербальних фразем, особливості парадигматичних відношень, зумовлених емотивністю. Для деяких невербальних фразеологізмів характерна варіативність компонентів, яка впливає на стилістичне навантаження стійких одиниць. Ілюстративний матеріал доводить, що специфіка фразеологізмів з невербальними компонентами

пов'язана зі світобаченням українського народу та його етнокультурними особливостями.

Лігводидактичні аспекти вивчення фразеологізмів в закладах загальної середньої освіти репрезентовано через аналіз чинних навчальних програм з української мови, зокрема: модельна початкова програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори Н. Б. Голуб та О. М. Горошкіна); модельна навчальна програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори О. В. Заболотний, В. В. Заболотний, В. П. Лавринчук, К. В. Плівачук, Т. Д. Попова); Українська мова: 10–11 класи. Профільний рівень (автори Л. І. Мацько, Т. Л. Груба, О. М. Семеног, Т. В. Симоненко); Українська мова: 10–11 класи. Рівень стандарту (автори Н. Б. Голуб, О. Ю. Котусенко, О. М. Горошкіна, В. І. Новосьолова, Ю. О. Романенко, Т. В. Кондесюк, О. М. Король, О. О. Тарасенко, Н. В. Сергєєва).

Запропоновано методичні рекомендації під час вивчення фразеології в 6 класі Нової української школи та в 10 класі закладів загальної середньої освіти з урахуванням рівня стандарту та профільного спрямування. З метою формування фразеологічної компетентності учнів у роботі подано ефективну систему вправ та завдань із залученням фразеологізмів з невербальними компонентами для учнів зазначених класів та рівнів навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барташева Г. І. Взаємодія невербальних та вербальних компонентів ситуації комунікативного домінування в англomовному дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови. Харків, 2004. –20 с.
2. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ: Академія, 2004. 344 с.
3. Бичкова Т. С. Особливості невербальної комунікативної поведінки галичан кінця ХІХ ст. (на матеріалі твору Івана Франка «Перехресні стежки»). *Молодий вчений*. 2018. № 5. С. 98-101. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/5/26.pdf>
4. Бичкова Т. С. Особливості фонаційного складника невербальної комунікативної поведінки гуцулів (на матеріалі повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»). *Сучасні філологічні дослідження: комунікативно-культурний аспект*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 15–16 червня 2018 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 5– 9.
5. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навчальний посібник. Київ, 2006. 256 с.
6. Голощук С. Л. Реалізація невербальних засобів спілкування у спонукальному дискурсі. *Вісник Сумського державного університету*. Серія Філологія. 2007. № 1. Т 2. С. 19–23.
7. Даниленко Л. І. Національно-культурні особливості семантики чеських фразеологізмів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.03 – слов'янські мови. Київ, 1997. 18 с.
8. Дем'яненко Н. Б. Польські фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини: структурно-семантична та формально-

- граматична характеристика: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.03 – слов'янські мови. К., 2003. 23 с.
9. Демиденко Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокulturі: монографія. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2016. 175 с.
 10. Жайворонок В. В. Знаки української етнокulturі: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
 11. Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця: ТВОРИ, 2020. Харків, 920 с.
 12. Клименко Н. Ф. Образний обшир фразеологізмів з компонентом *голова* в українській мовній картині світу. *Studia Linguistica*: зб. наук. праць. 2011. Вип. 5. С. 9–23.
 13. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: монографія. Одеса, 2001. 344 с.
 14. Козловський С. Невербальні засоби спілкування у фразеології польської та української мов. *Магістеріум*. Вип. 37: Мовознавчі студії. Київ, 2009. С. 49–53.
 15. Колеснікова І. Є. Передача невербальних елементів комунікації фразеологічними засобами (на матеріалі фразеологічних одиниць, що позначають риси характеру людини в українській і англійській мові). *Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Сімферополь. 2007. Т. 20 (59). № 6. С. 73–78.
 16. Корнєва Л. М. Номінація невербальної поведінки та їх функції в газетних текстах. *Журналістика, філологія та медіа освіта*: зб. наук. доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (Полтава, 14–15 травня 2009 р.): до 95-річчя від дня заснування Полтавського держ. педаг. ун-ту ім. В. Г. Короленка: у 2-х т. Полтава, 2009. Т. 1. С. 143–148.

17. Косенко Ю. В. Статус невербальних засобів комунікації в англomовному художньому діалогічному дискурсі прощання. *Функціональна лінгвістика*: науковий журнал. 2010. Т. 1. С. 337–341.
18. Левченко О. П. Специфіка вербалізації і функціонування жестових фразеологізмів. *Лінгвістика*: зб. наук. праць. Луганськ: ЛНПУ, 2006. № 4 (10). С. 56–64.
19. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
20. Лозинська О. Проблеми визначення корпусу польської кінематичної фразеології. *Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Сімферополь, 2007. Т. 20 (59). № 6. С. 99–105.
21. Лозинська О. Г. Польські та українські жестові фразеологізми на позначення емоції страху. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*: збірник наукових праць. Вип. 10. Київ: Освіта України, 2009. С. 86–95.
22. Максим'юк Н. В. Вербальні та невербальні способи і засоби вираження акту відмови в українській мові. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Слов'янська філологія : зб. наук. праць. Чернівці, 2008. Вип. 382–384. С. 151–154.
23. Мартинова О. М. Особливості вираження емоційних станів персонажів сучасної англійської літератури невербальними засобами. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. Вип. 19. С. 257–259.
24. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) /автори Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіна. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 10 жовтня 2023 року № 1226) URL: <https://cutt.ly/JwAlfSL8>

25. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти / автори О. В. Заболотний, В. В. Заболотний, В. П. Лавринчук, К. В. Плівачук, Т. Д. Попова. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 10 липня 2021 року № 795) URL: <https://cutt.ly/CwAlhvVh>
26. Осіпова Т. Ф. Параметри вербальної та невербальної комунікації в українських пареміях: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Харків, 2010. 20 с.
27. Осовська О. Невербальні особливості міжкультурної комунікації у світлі українських та польських лінгвістичних досліджень. *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*. 2012. Т. 1. С. 25–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UPmcp_2012_1_9 (дата звернення – 20.09.2023).
28. Павлова А. Паралінгвістичні фразеологізми в українській мові. *Ucrainistica*: зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2003. С. 97–105.
29. Петровська Л. Українські, хорватські та польські фразеологізми з компонентами-соматизмами як засоби вербалізації танатологічної семантики. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*: збірник наукових праць. Вип. 36. Київ: Освіта України, 2020. С. 88–98].
30. Петровська Л. Є. Відображення невербальних засобів спілкування у болгарській фразеології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03. Київ, 2006. 196 с.
31. Попік І. П. Вербальна та невербальна комунікація (на матеріалі публікацій А. Піза). *Записки з романо-германської філології*. 2018. Вип. 1. С. 159–165. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zrgf_2018_1_24 (дата звернення – 13.07.2023).
32. Пуцята І. Невербальна семіотика в телевізійній комунікації. *Теле- та радіожурналістика*. 2014. Вип. 13. С. 298–302
33. Рачковская А. В. Лексика и фразеология, называющие мимику, жесты и особенности фонации: закономерности семиотизации паралингвистических

- явлений: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.19 – теорія мови. Мінськ, 2005. 21 с.
34. Руснак Ю. Структура та семантика фразеологізмів з опорним словом-соматизмом у художньому дискурсі Ольги Кобилянської. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал / Current issues of Social studies and History of Medicine. Joint Ukraine-Romanian scientific journal. Series «Philological Sciences»*. Чернівці Сучава, 2022. № 1 (33). С. 95–99.
 35. Самойлович Л. В. Відображення кінетичних засобів невербального спілкування в українських фразеологізмах. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 37. С. 172–175.
 36. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія. Київ – Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
 37. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава; Київ, 2008. 712 с.
 38. Славова Л. Л. Типологія комунікативних невдач (на матеріалі сучасного англійського мовлення). Житомир, 2005. 108 с.
 39. Солощук Л. В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англомовному дискурсі : монографія. Харків, 2006. 300 с.
 40. Станкевіч А. А. Фразеологізми та значення кінематичного вираження емоційно-психічного стану людини у мові творця Я. Коласа. *Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах*: матеріали V Міжнародн. наук. конф. (Гомель, 22–23 жовтня 2007 г.). Гомель, 2007. С. 283–287.
 41. Стародубцева О. А. Лексико-семантичні засоби кінетичної характеристики персонажа (на матеріалі французького роману ХХ століття): автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.05 – романські мови». Київ, 2002. 21 с.
 42. Струк І., Вікованюк А.-Д. Лінгвалізація невербальних засобів комунікації на позначення емоційного стану мовця (на матеріалі художніх текстів

- сучасних українських письменників). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. Спільний українсько-румунський науковий журнал. Серія «Філологічні науки» / Current issues of Social studies and History of Medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal. Series «Philological sciences» / Редколегія: А. Мойсей, Ш. Пуріч. Чернівці–Сучава: БДМУ. 2022. № 1 (33). С. 98–101.
43. Струк І., Вікованюк А.-Д. Невербальні засоби на позначення емоційного стану мовця в художніх текстах сучасних українських письменників. *Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини*: збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 17–18 березня 2022 р.). Буковинський державний медичний університет. Чернівці, 2022. С. 160–162.
 44. Струк І. Взаємодія вербальних і невербальних засобів комунікації в драматичному тексті: дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01. – українська мова. Івано-Франківськ, 2017. 226 с.
 45. Струк І. Кінесичні імплікатури візуального контакту у драматичному тексті буковинських письменників другої половини XIX – початку XX століття. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. Спільний українсько-румунський науковий журнал = Current issues of Social studies and History of Medicine. Joint Ukraine-Romanian scientific journal. Series «Philological Sciences». Чернівці Сучава, 2017. № 3 (15). С. 39–44.
 46. Струк І. Просодичні комунікативні компоненти у драматичному тексті буковинських письменників. *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea*. Casa Cărții de Știință. Cluj-Napoca, 2015. Anul IV, nr.1/2015. P. 305–314.
 47. Струк І. Тактильні імплікатури у драматичному тексті буковинських письменників. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. Спільний українсько-румунський науковий журнал / Current issues of Social studies and History of Medicine. Joint Ukraine-Romanian scientific journal. Series «Philological Sciences». Чернівці – Сучава, 2016. № 1 (9). С. 39–44.

48. Сукаленко Н. І. Відображення повсякденної свідомості в образній мовній картині світу. Київ: Наукова думка, 1992. 164 с.
49. Тесля О. Етикетні жести як елемент невербальної комунікації. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2004. Вип. 34. Ч. 2. С. 429–432.
50. Українська мова: 10–11 класи. Профільний рівень / Л. І. Мацько, Т. Л. Груба, О. М. Семеног, Т. В. Симоненко. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2017 року № 1407) URL: <https://cutt.ly/kwAljAKG>
51. Українська мова: 10–11 класи. Рівень стандарту / Н. Б. Голуб, О. Ю. Котусенко, О. М. Горошкіна, В. І. Новосьолова, Ю. О. Романенко, Т. В. Кондесюк, О. М. Король, О. О. Тарасенко, Н. В. Сергєєва. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2017 року № 1407) URL: <https://cutt.ly/kwAljAKG>
52. Харчук О. В. Німецькі фразеологічні одиниці з паралінгвістичним компонентом. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. Вип. XXVI. С. 306–311.
53. Харчук О. В. Фразеологічні одиниці з кінесичним компонентом у сучасній німецькій мові: семантико-структурний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови. Київ, 2006. 196 с.
54. Якименко Н. Невербальні засоби ділового спілкування. Дивослово. 2003. № 5. С. 42–45
55. Янова О. А. Номінативно-комунікативний аспект позначення усмішки як компонента невербальної поведінки (на матеріалі сучасної англійської мови): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови». Київ, 2002. 19 с.
56. Birdwhistell R. Introduction to Kinesics: An Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture. Washington DC, 1952. 368 p.

57. Birdwhistell R. Kinesics and Context : Essays on Body Motion Communication. Philadelphia, 1970. 338 p.
58. Burgoon J. Nonverbal Communication Research in the 1970s: An Overview. *Communication Yearbook 4*. New Brunswick; New York, 1980. P. 179–197.
59. Burgoon J. Nonverbal Signals. *Handbook of Interpersonal Communication*. Beverly Hills, CA, 1985. P. 344–390.
60. Burgoon J., Buller D., Woodall W. Nonverbal Communication: The Unspoken Dialogue. New York, 1996.
61. Kozak K. Polska frazeologia gestu: od informacji somatycznej do idiomu. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*. T. 19. Lublin, 2007. S. 254–265.
62. Parashchuk V. Yu. Teoretychna fonetyka angliis'koi movy : navch. posib. dlia stud. f-tiv in. mov. Vinnytsia, 2005. 240 s.
63. Ruesch J., Kees J. Nonverbal Communication: Notes on the Visual Perception of Human Relations. Berkley, California, 1956. 192 p.
64. Tatham M., Morton K. Development in Speech Synthesis. West Sussex, 2005. 342 p.
65. Wiener M., Devoe S., Rubinow S., Geller J. Nonverbal Behavior and Nonverbal Communication. *Psychological Review*. № 79. 1972.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ – Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. 1736 с.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970–1980. Т. 1–11.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.